

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І.В. Бубнов

ПОЛІТОЛОГІЯ

Конспект лекцій

ДНІПРОПЕТРОВСЬК
“Економіка” – 2006

УДК 321.01
ББК 66.01
Б90

Друкується за рішенням Вченої ради Одеського державного екологічного університету (протокол № 7 від 29.09.2005 р.).

Бубнов І.В.

Б90 Політологія: Конспект лекцій. –Дніпропетровськ: ПБП “Економіка”, 2006. – 106 с.

У конспекті лекцій з урахуванням вимог державного стандарту нормативної дисципліни “Політологія” та робочої навчальної програми цієї дисципліни, у систематизованому вигляді під кутом зору новітніх науково-методологічних підходів та власних навчальних наробок і висновків розглянуто процес становлення та формування політології як самостійної науки, висвітлено основні історичні етапи розвитку світової та вітчизняної політичної думки, надано матеріал щодо сутності й особливостей прояву за різних часів і в різних наукових школах феномена політики та явища політичної влади, проаналізовано сутність однієї з базових категорій політичної науки – політичної системи суспільства.

Конспект лекцій розрахований на студентів денної та заочної форми навчання.

© Одеський державний
екологічний університет, 2006

З М І С Т

Передмова.....	4
1. Тема 1. Політологія як наука і навчальна дисципліна.....	6
1.1 Формування політології як науки і навчальної дисципліни.....	6
1.2 Предмет, структура і функції політології.....	10
1.3 Методи політології.....	12
2. Тема 2. Виникнення та еволюція світової політичної думки.....	16
2.1 Лекція 1. Еволюція політичної думки від доби Стародавнього світу до епохи Нового часу.....	16
2.1.1 Суспільно-політичні уявлення Стародавнього світу.....	16
2.1.2 Політична думка Середньовіччя та епохи Відродження.....	23
2.1.3 Теорії природного права та суспільного договору доби Нового часу.....	27
2.2 Лекція 2. Політична наука від доби Просвітництва до сучасності.....	31
2.2.1 Раціоналістичні концепції політики доби Просвітництва...	31
2.2.2 Основні напрями політико-правової думки XVIII-XIX ст.	34
2.2.3 Розвиток світової політичної думки у XX ст.....	38
3. Тема 3. Базові характеристики української політичної думки.....	45
3.1 Українська політична думка в X—XVIII ст.....	46
3.2 Основні напрями розвитку вітчизняних політичних концепцій у XIX-XX ст. ст.....	52
4. Тема 4. Політика як суспільне явище.....	66
4.1 Походження політики, основні теоретичні підходи щодо її сутності.....	67
4.2 Структура політики, її функції і види.....	72
4.3 Взаємодія політики з іншими сферами громадського життя	75
4.4 Основні теорії щодо меж політики в житті суспільства.....	79
5. Тема 5. Влада в суспільстві.....	81
5.1 Сутність влади: основні теоретичні підходи.....	82
5.2 Головні елементи структури влади.....	85
5.3 Основні види влади. Специфіка політичної влади	90
5.4 Легітимність влади.....	93
6. Тема 6. Політична система суспільства.....	97
6.1 Теоретичні моделі політичних систем.....	98
6.2 Структура та функції політичної системи.....	101
6.3 Типологія політичних систем.....	104

Передмова

В сучасних умовах вкрай важливим стали пошук форм і засобів стимулювання політичної активності молоді, сприяння духовному оновленню суспільства, здійснення глибинних державотворчих процесів, утвердження і поширення в українському суспільстві культу державницької ідеї та пріоритету права, розробка цілісної системи ціннісних орієнтирів суспільства.

Через опанування основних принципів політичної етики, історичного досвіду людської цивілізації, тенденцій сучасної політичної практики політологія дає можливість формування політичного мислення і політичної культури, активної громадянської позиції молодого спеціаліста будь-якого профілю. Адже ми торуємо дорогу до суспільства, в якому громадянин є не лише об'єктом, а має стати й повноцінним суб'єктом політики. Опанувати цю роль неможливо без відповідних базових знань щодо суті політики та влади, закономірності та специфіки функціонування політичних суб'єктів, динаміки процесів і тенденцій в сучасному світі.

Автор-укладач цього конспекту лекцій прагнув не лише втілити власний досвід викладання навчальної дисципліни “Політологія”, але й, орієнтуючись на новітні науково-теоретичні та навчально-методичні політологічні видання, максимально врахувати теоретичні здобутки сучасної політичної науки задля формування у студентів систематизованих наукових уявлень про політику та гуманістичних засад світогляду.

Конспект лекцій складено з урахуванням вимог державного стандарту (програми) нормативної дисципліни “Політологія”, розробленого Міністерством освіти і науки України і рекомендованого для впровадження в практику викладання у вищих закладах освіти та на підставі робочої навчальної програми цієї навчальної дисципліни.

Основна увага цієї частини конспекту лекцій зосереджена на висвітленні наступних питань курсу: визначення місця й ролі політології в системі знань про суспільство та розкриття особливостей її утвердження як науки; формування уявлень про основні політологічні течії, найважливіші принципи та цінності політології; генезис світових політичних учень у розумінні суспільно-політичної сфери; аналіз базових характеристик вітчизняної політичної думки; з'ясування сутнісних ознак феномена політики; характеристика владних відносин у політичному житті суспільства; розгляд базової категорії політології – політичної системи суспільства.

При складанні конспекту лекцій було використано матеріали найостанніших напрацювань зарубіжних і вітчизняних фахівців-політологів, зокрема, наступні навчальні видання: Піча В.М., Хома Н.М.

Політологія. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: “Каравела”, Львів: “Новий Світ-2000”, 2002; Політологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів /За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка – К.: “Видавничий центр “Академія”, 2001; Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2000. При цьому автор-укладач спирався на принцип комплексного вивчення студентами суспільних наук, який передбачає оволодіння ними поряд з політологією низки історичних, філософських, економічних та соціологічних дисциплін.

Безумовно, не всі розглянуті теми висвітлені з однаковою глибиною. Це обумовлено, з одного боку, тим, що видання має конспективний, обмежений обсягом, характер, а з другого боку – й досі існує різний рівень розробки тих чи інших проблем політології, її понять та категорій.

Основна мета наданого конспекту лекцій полягає в розвитку творчого мислення студентів, наданні допомоги у самостійному оволодінні навчальним матеріалом.

Після вивчення та засвоєння наданого матеріалу студенти повинні:

- знати об’єкт, предмет і метод політичної науки взагалі та української зокрема;
- орієнтуватися в основних світових політичних школах, концепціях і напрямках, знати і вміти давати характеристику українським політичним вченням;
- мати уявлення про сутність політичного життя, політичних відносин і процесів, про суб’єкт і об’єкт політики;
- вміти визначати теоретичні, духовні, прикладні та інструментальні компоненти політичного знання, їх роль у забезпеченні особистого внеску до суспільно-політичного життя;
- оволодіти певними навичками політичної культури, вміти застосовувати політичні знання в своїй професійній громадській діяльності.

ТЕМА 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1 Формування політології як науки і навчальної дисципліни

1.2 Предмет, структура і функції політології .

1.3 Методи політології.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити основні історичні етапи розвитку політичної науки;
- розрізняти головні політологічні школи сучасності;
- характеризувати місце політології в системі сучасних наук;
- визначити сутність понять об'єкт і предмет політології;
- пояснити розбіжності між теоретичною і прикладною політологією;
- розкрити взаємозв'язок політології з іншими науками;
- назвати та розкрити зміст основних методів та функцій політичної науки.

1.1 Формування політології як науки і навчальної дисципліни.

Політологія – це відносно нова дисципліна в системі соціальних і гуманітарних наук. З самої назви слідує, що політологія (в англomовних країнах затвердився інший термін – “політична наука”) – це наука про політику. Сам термін утворений із двох грецьких слів: “politike” (державні або суспільні справи) і “logos” (вчення, слово). Хронологічно її виникнення зв'язують із рубежем XIX-XX ст., коли вона встала на шлях активного теоретичного і методологічного розмежування з історією, юриспруденцією, соціологією і філософією. До цього політичне життя суспільства традиційно розглядалося в рамках цих галузей знань. Але витоки сучасної політології варто шукати в політичних ідеях і теоріях попередніх історичних епох.

У історії розвитку політичних знань виділяють три значних етапи:

Перший етап (філософський період розвитку політології) іде в історію Древнього світу, Античності і продовжується до середини XIX ст. Це період панування міфологічних, а пізніше філософсько-етичних і теологічних пояснень політичних явищ і поступової їхньої заміни раціональними трактуваннями, звільненими від релігійного впливу. При цьому самі політичні ідеї розвиваються в загальному потоку гуманітарних знань.

Другий етап (емпіричний період розвитку науки, тобто в опорі на практичний досвід) – від середини XIX ст. до закінчення другої світової війни. Політичні теорії остаточно звільнюються від релігійного впливу, набувають світського характеру і, саме головне, стають більш

прив'язаними до конкретних потреб історичного розвитку. Центральними питаннями політичної думки стають проблема прав людини, ідея поділу влади, правової держави і демократії. У цей період відбувається становлення і перших політичних ідеологій. Політика починає сприйматися як особлива сфера життєдіяльності людей.

Третій етап (етап рефлексії, тобто критичного переосмислення всього арсеналу накопичених емпіричних і теоретичних знань та подальшого їх поглиблення) – це період становлення політології як самостійної наукової й освітньої дисципліни. Процес формування політології як науки і навчальної дисципліни починається приблизно в другій половині XIX в. Потім буде потрібно майже сто років для остаточного оформлення і професіоналізації політичної науки.

На рубежі XIX-XX ст.ст.. у політології формуються принципово нові методологічні підходи до дослідження політичних явищ, що призводить до появи різноманітних шкіл і напрямків, які зіграли значну роль у становленні сучасної політологічної науки.

У першу чергу, політологія випробувала на собі вплив позитивістської методології, принципи якої були сформульовані О.Контом і Г. Спенсером. Під впливом позитивізму в політичних дослідженнях затвердився принцип верифікації (від лат. Verus – шукати, facio – роблю), тобто твердження, відповідно до якого наукову цінність можуть мати достовірні емпіричні факти, що можна перевірити шляхом спостереження, вивчення документів і кількісних методів аналізу. Позитивізм стимулював розвиток емпіричного напрямку політології. Значний внесок у розвиток емпіричних досліджень внесла Чикагська школа політичної науки (20-40-і роки), заснована відомим американським політологом Ч. Мерріамом.

Другий методологічний підхід, що затвердився – соціологічний – розглядав політичні явища як похідні від інших сфер громадського життя: економіки, культури, етики, соціальної структури суспільства. Зокрема, марксизм заклав традицію економічного детермінізму – розуміння політики через дію об'єктивних економічних законів класового суспільства.

У цілому для європейських політологів початку XX ст., а вони одночасно були і соціологами, було характерно дослідження політики в широкому соціальному контексті з виходом у сферу філософії, історії, соціології і психології.

Розвиток політології цього періоду пов'язують з ім'ям Макса Вебера, якого по праву вважають фундатором теорії легітимності влади і сучасної теорії бюрократії. Важливу роль у становленні політичної теорії зіграли Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельс, що заклали основу теорії еліт.

Потужний вплив на становлення методології і проблематики політології мали ідеї основоположника психоаналізу З. Фрейда. Він

звернув увагу на роль несвідомих імпульсів у детермінації політичних явищ. У значній мірі під впливом психоаналізу в політології сформувалися напрямки, що досліджують політичну поведінку, спонукальні причини прагнення до влади. Значний внесок для затвердження в політології методів психоаналізу й експериментальної психології внесли Ч. Мерріам і його соратник по Чикагській школі М. Лассуелл. Діяльність Чикагської школи підготувала ґрунт для біхевіоралістської (від англ. Behaviour – поведінка) революції в західній, і насамперед в американській, політології після Другої світової війни. Політичну поведінку було визнано основою політичної реальності, що підлягає емпіричній фіксації, за допомогою, насамперед, методів природничих наук. У рамках цього напрямку були досліджувані моделі поведінки в різних ситуаціях, наприклад, на виборах, при прийнятті політичних рішень. Об'єктом досліджень стала мотивація, що спонукає індивіда до дії.

Біхейвіористський підхід був орієнтований на два принципи неопозитивізму:

- принцип верифікації, що потребує встановлення істинності наукових тверджень за допомогою їхньої емпіричної перевірки;
- принцип звільнення науки від ціннісних суджень і етичних оцінок.

Біхейвіоризм, з одного боку, відкинув ідеологічну тенденційність у поясненні політики, але з іншого боку – відмовляв політології в постановці проблем, спрямованих на соціальне реформування суспільства, що викликало критику з боку ряду відомих політологів.

З 70-х рр. У розвитку західної політології почався новий період, що одержав назву “постбіхевіоралістської революції”. Було визнано, що головним у політології є не тільки опис, але і тлумачення політичних процесів, а також відповіді на запити суспільного розвитку і виробітку альтернативних рішень. Це призвело до відродження інтересу до найрізноманітніших дослідницьких підходів: до історико-порівняльного методу, до дослідницького підходу, розробленого М. Вебером, до марксизму і неомарксизму, зокрема до ідей представників Франкфуртської школи Т. Адорно, М. Маркузе, Ю. Хабермаса, Е. Фромма. Політологія знову звернулася до нормативно-інституціональних методів, що пояснюють політику як взаємодію інститутів, формальних правил і процедур. Наслідком постбіхевіоралістської революції став своєрідний консенсус політологів щодо рівноправності найрізноманітніших підходів у вивченні політичної сфери і неприпустимості визнання пріоритету якогось одного напрямку.

У повоєнний період політологія істотно розширила й область своїх досліджень. Це, насамперед, такі питання, як:

- політичні системи (Т. Парсонс, Д. Істон, К. Дойч);
- політична культура (Г. Алмонд);

- політичні режими (Х. Арендт, К. Поппер, К. З. Бжезинський);
- партії і партійні системи (М. Дюверже, Дж. Сарторі);
- конфлікт і консенсус у політику (Р. Дарендорф, С. Ліпсет).

Політична наука збагатилася новими напрямками в дослідженні проблем демократії. Р. Даль, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер розробили нові теоретичні моделі демократії. У останні десятиліття зріс інтерес до проблем політичної модернізації (С. Хантінгтон) і проблемам створення умов для демократичних перетворень в різних країнах.

Розвиток політології як самостійної наукової і навчальної дисципліни – це не тільки період визначення її предметної сфери і методологічної основи, але і період організаційного оформлення. З другої половини ХІХ в. політологія вступає на шлях активного організаційного оформлення. Існує декілька точок зору щодо початку інституціоналізації політології, тобто її оформлення в самостійний напрямок у сфері утворення і наукових досліджень. Частина вчених пов'язують її появу з виникненням у середині ХІХ ст. у Німеччині правової школи, орієнтованої на вивчення держави. Пізніше, у 1871 р., у Парижі створюється інший політологічний центр – “Вільна школа політичних наук”. Інші дослідники в якості символічної дати появи політології називають 1857 р., коли в США в Колумбійському коледжі, згодом перетвореному в університет, став читатися курс політичної теорії (Ф.Лейбер). В 1880 р. у цьому ж коледжі створюється перша школа політичної науки, що поклало початок активному формуванню в США системи політологічних навчальних і наукових закладів. З цього ж року в Америці починає видаватися перший політологічний часопис. 1903 роком датується створення Американської асоціації політичних наук.

Після Другої світової війни в багатьох країнах спостерігається своєрідний “бум” на політологічні дослідження. Це стимулювало створення академічних політичних інститутів і міжнародних центрів. Так, у 1949 р. у рамках ЮНЕСКО була заснована Всесвітня асоціація політичних наук. У 70-90-і рр. ХХ ст. відбувається остаточна інституціоналізація політичної науки. З допоміжної дисципліни, яку часто розглядали як доповнення до юриспруденції і соціології, політологія перетворилася в загальновизнану, організаційно оформлену академічну дисципліну із широко розгалуженою системою організаційних і дослідницьких установ.

У СРСР асоціація політичних наук була створена лише у середині 70-х рр. ХХ ст., але політичні проблеми розглядалися переважно в русі таких дисциплін як науковий комунізм, історія КПРС, теорія держави і права та ін., а їх вивчення мало догматичний, однобокий характер. Своє право на існування політологія отримала лише наприкінці 80-х рр., коли процеси лібералізації суспільного життя зробили її затребуваною. У 1989р.

вона офіційно була визнана академічною дисципліною, після чого почався процес створення інститутів і центрів політичних досліджень. З 1991 р. у вузах України стали створюватися політологічні кафедри, з'явилася нова навчальна дисципліна – “Політологія”.

1.2 Предмет, структура і функції політології

Як і будь-яка наука політологія, має свій об'єкт і предмет дослідження. Під об'єктом науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. Не виключено, що той самий об'єкт може вивчатися різними науками, але під особливим кутом зору, із позицій свого предмета і методів.

Об'єктом політології є політична сфера суспільства всі процеси, що відбуваються в ній. Але існує більш десятка гуманітарних і соціальних наук, що розглядають політику, наприклад: філософія, соціологія, теорія держави і права, історія. У зв'язку з цим виникає питання про специфіку предмета політології, тобто того кола проблем, що мають всебічно досліджуватися.

Серед підходів до розуміння предмета політології найбільш поширеними вважаються:

- тлумачення політології як однієї з наук із усієї сукупності політично орієнтованих дисциплін, таких як політична соціологія, політична філософія, політична географія, політична психологія та ін.;
- ототожнення політології з політичною соціологією як найбільш загальною наукою про політику;
- погляд на політологію як на загальну науку про політику в усіх її проявах.
- Найпоширенішим з перелічених трактувань політології є останнє. Цей загальний підхід до науки про політику розглядає її як єдину інтегровану науку, хоча і внутрішньо диференційовану на субдисципліни. У залежності від досліджуваної проблематики політологія може містити в собі такі напрямки:
- політична філософія, що досліджує ціннісні аспекти політики, ідеали і норми, на підставі яких функціонує політика і влада. Крім того, політична філософія формує понятійний апарат науки і її методологічну базу;
- теорія політики – більш конкретна дисципліна, що вивчає політику і владу, механізми функціонування останньої. Теорія політики має свої внутрішні структурні ланки: теорія політичної системи, теорія влади, теорія демократії, теорія еліт і ін.;

- політична соціологія, що акцентує увагу на соціальній підставі влади: вплив соціальних груп і в цілому громадянського суспільства на політику;
- політична психологія, що досліджує роль настанов, переконань, мотивів і підсвідомих чинників на політичну поведінку. Ця дисципліна розглядає як масові форми участі в політичних процесах, так і психологічні аспекти феномена лідерства;
- історія політичних вчень, що вивчає етапи еволюції уявлень про політичне життя і її компоненти в різноманітні історичні епохи;
- політична антропологія, що вивчає вплив якостей людини на політику, а також її зв'язок із культурою і національно-психологічними особливостями того або іншого народу;
- теорія міжнародних відношень, що розглядає проблеми світової політики і взаємовідносин держав. Усередині цього напрямку виділяють геополітику, що розглядає використання державами просторових чинників для досягнення політичних цілей.

Це далеко не повний перелік різних галузей політичних знань, представлених у структурі політології. За різними оцінками у єдину систему політичної науки об'єднується від 20 до 40 дисциплін, що відбиває процес поглиблення спеціалізації політичного знання.

Отже, у відповідності з зазначеним підходом, політологія виступає як міждисциплінарне знання, а зміст її предмета складає сукупність закономірностей функціонування і розвитку різноманітних сторін політичної дійсності як то: політична свідомість і політична культура, політичні інститути (передовсім держава і партії), суб'єкти політики (особистість, групи за інтересами, еліта, лідери і т. ін.); внутрі- та міждержавні політичні відносини, політичний процес як динамічна характеристика політики.

Існує й інший погляд щодо структури політології, який припускає розмежування фундаментальної теоретичної (часто її позначають як “загальну”) і прикладної політології. Один напрямок відрізняється від іншого цілями, дослідницькими процедурами і зв'язком із практикою. Теоретична політологія ставить своєю ціллю одержання нового знання, пояснення і розуміння політичної реальності, розробку нових концептуальних моделей реальності. Але її вплив на практику носить опосередкований характер. Навпроти, прикладна політологія безпосередньо орієнтована на досягнення реального політичного ефекту. Вона вивчає і пропонує засоби впливу на визначені сфери політичної реальності. Кінцевим результатом досліджень у цій сфері є прогнози, рекомендації, ради учасникам політичного процесу. У цьому відношенні цей напрямок політології має безпосередній зв'язок із практикою. Про практичну спрямованість свідчить і сфера її уваги: технології виборчих

кампаній, вивчення суспільної думки, електоральної поведінки, технологія організації влади, прийняття політичних рішень, політичне прогнозування, моделювання політичних процесів і ін.

Ці два напрямки політології доповнюють один одного. Теоретична політологія дає прикладний загальну концептуальну модель і методологію дослідження, але в теж час у своїх узагальненнях сама вона спирається на емпіричний матеріал, зібраний практиками-політологами.

Призначення політології для суспільства розкривається в її функціях.

1. Теоретико-пізнавальна (гносеологічна) функція полягає в дослідженні різноманіття політичних явищ із метою одержання знання про їхню сутність та закономірності розвитку.
2. Методологічна функція – розробка засобів вивчення політичних процесів та явищ.
3. Прогностична функція – виробітку наукових прогнозів подальших змін у політичній сфері, виявлення тенденції розвитку суспільних процесів, передбачення можливих варіантів політичних дій різних суб'єктів політики.
4. Прикладна функція – розробка рекомендацій для удосконалювання яких-небудь сторін політичної практики.
5. Світоглядна (політична соціалізація) – розвиток певного бачення політичної дійсності, закріплення певних політичних цінностей, формування політичної свідомості і культури.
6. Аксеологічна функція – надання оцінки політичним інститутам, поведінці, особистостям, політичному ладу тощо.
7. Інноваційна функція – забезпечення політичної практики науковими ідеями. Інновації бувають трьох типів: радикальні (тобто висунення якихось “божевільних” ідей), удосконалюючі (тобто удосконалення ідей, що були перевірені на практиці), комбіновані (тобто на базі якихось двох-трьох старих концепцій виведення нових ідей).

1.3. Методи політології

Важливим для розуміння політичної науки є питання про її метод. Взагалі метод будь-якої науки – це спосіб, підхід, інструмент, яким користується певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет.

Закономірності, що виявляються в політичній науці та характеризують тенденцію розвитку й використання влади, мають системний характер. До них належать: політико-економічні (відображають співвідношення між економічним базисом і політичною владою); політико-соціальні (характеризують розвиток політичної влади як особливої системи зі своєю логікою і структурою).

Усвідомлення змісту політології здійснюється через її категоріальний апарат, тобто через основоположні поняття, кожне з яких являє собою самостійний предмет дослідження і рівночасно служить для вивчення політології в цілому. До основних категорій політології належать: політика, влада, демократія, свобода, політична система, політична еліта, політичне лідерство та ін. Важливими для політології вважаються й такі категорії: політичні партії, групи тиску, групи інтересів, політична культура, політичний процес, політичний режим та ін.

Вирізняють три групи найважливіших методів, якими найчастіше користується політична наука:

1. Загальні методи теоретичного дослідження політичних об'єктів (іноді їх називають підходами). До цієї групи належать:
 - інституціональний метод, який припускає, що в центрі дослідження повинні знаходитися політичні структури, їхні властивості і взаємозв'язки, а також фіксовані норми, на основі яких функціонують ці інститути;
 - соціологічний метод, орієнтований на виявлення соціальної обумовленості політики, впливу на неї економіки, культури, ідеології і соціальної структури;
 - історичний метод, що розглядає політичні явища в процесі їхнього становлення в минулому і розвитку в дійсному;
 - порівняльний метод, що передбачає зіставлення однотипних об'єктів у різних народів із метою виявлення подібності і розходжень. Тривалий час у радянському суспільствознавстві цей метод підмінявся методом протиставлення;
 - системний метод, що застосовується при дослідженні складних багаторівневих об'єктів (політичні системи, інститути). Сам об'єкт розглядається як цілісність, формована взаємодією елементів і знаходиться в різноманітних зв'язках із зовнішнім середовищем;
 - структурно-функціональний метод, що складається в розгляді внутрішньої структури системи з позиції функціонального призначення кожного її елемента;
 - антропологічний метод, що виходить у поясненні політики з природи і універсальності пологових якостей людини;
 - психологічний метод, спрямований на вивчення психологічних механізмів політичної поведінки;
 - біхейвіористський метод, що розглядає політику як поведінку індивідів і груп, що мають визначену мотивацію й настанови, пов'язані з природними якостями людини і, перш за все, прагнення до влади. Як уже відзначалося, цей підхід потребує емпіричної перевірки усіх висновків;

- праксіологічний метод, що вивчає залежність політичної діяльності людей від їх приналежності до певних соціальних груп;
- нормативно-ціннісний метод оцінює політичні процеси з погляду оптимального варіанта, ідеалу.

2. Загальнологічні методи, що використовуються не тільки в політології, але й в інших науках:

- діалектичний метод, що припускає розгляд політичних явищ з урахуванням їхньої постійної зміни, взаємозв'язку частин і компонентів і внутрішньої суперечливості;
- метод сходження від абстрактного до конкретного;
- метод аналізу і синтезу;
- індукція і дедукція;
- узагальнення;
- прогностичний метод.

3. Методи емпіричних досліджень (одержання первісної інформації про політичні факти): Сюди відносять: опитування – один із найпоширеніших методів збору політичної інформації. Опитування може проводитися у формі бесід, інтерв'ю, анкетування, що дозволяє виявити стан громадської думки з приводу того або іншого питання;

- спостереження, що дозволяє безпосередньо відслідковувати політичні факти. Спостереження бувають двох типів: не включені і включені. У першому випадку події і факти відстежуються з боку, у другому – передбачається особиста участь спостерігача в події або діяльності організації;
- статистичні методи, за допомогою яких провадиться накопичення і систематизоване узагальнення різноманітних емпіричних даних, що відбивають різноманітні стани об'єкта;
- аналіз документів;
- лабораторні експерименти;
- контроль за поведінкою групи людей в умовах експерименту;
- математичні методи, що надають можливість для моделювання політичних процесів;
- метод моделювання. Модель – це схематичний зразок досліджуваного об'єкта, що відбиває його сутнісні якості. Моделювання дозволяє перевірити гіпотези, скласти прогнози, пояснити або описати які-небудь політичні явища і процеси.

Питання для самоперевірки та повторення

4. Коли політологія виникає як специфічна галузь наукового знання і коли як навчальна дисципліна?

5. Дайте оцінку біхейвіоральному та постбіхейвіоральному етапам у розвитку західної політології.
6. Які існують підходи щодо предмету політології?
7. Що є об'єктом політології?
8. Які основні субдисципліни виділяються в структурі політології?
9. У чому полягає зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними дисциплінами?
10. Чим розрізняються теоретична і прикладна політологія?
11. Розкрийте зміст категорій та методів політології.
12. Які функції та завдання виконує політологія?

Додаткова література з теми

- Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины// Полис. – 1997. - №6.
- Бебик В.М. Базові засади політології. – К., 2000.
- Бутенко А.П., Миронов А.В. Сравнительная политология. – М., 1998.
- Выдрин Д.И. Очерки практической политологии К., 1991
- Габріелян О. Політична наука в Україні: стан і перспективи// Політична думка.-2001. - №4.
- Гаджиев К.С. Введение в политологию.- М., 2000.
- Дегтярев А. А. Предмет й структура политологической науки// Вестник Моск. Ун-та.- Серия 12. Политологическис науки. – 1996. - № 4.
- Дегтярев А. А. Методи политологических исследований// Вестник Моск. Ун-та. – Серия 12 Политологические науки. --1996. --М 6.
- Дзюбко І С., Циганков В. А. До питання про предмет політології // Український історичний журнал. – 1991. - №7.
- Краснов Б.И. Политология как наука и учебная дисциплина// Социально-политический журнал.-1995.-№1.
- Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для вищих закладів освіти України – К., 1999.
- Політологія: історія та методологія / Андрущенко В. П., Антоненко В. Г., Ануфріїв Л.О. та ін.; За ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000.
- Політологія/За ред. Бабкіної О.В., Горбатенка В.П. – 2-е вид., перероб. І доп.-К., 2001.
- Политология: Учеб. Для вузов / Под ред. М.А. Василика,- М., 1999.
- Рогачев С. Я. Предмет политологии й ее место в системо социальных наук // Государство й право. – 1993. - №5.
- Рудич Ф. М. Политология – теоретический й практический контекст // Социально-политический журнал. --1996. - №5.

Федун Л. А. О предмете и методе политологии //Социально-политические науки. – 1993. - №3.

ТЕМА 2. ВИНИКНЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.

ЛЕКЦІЯ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ВІД ДОБИ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО ЕПОХИ НОВОГО ЧАСУ.

2.1.1 Суспільно-політичні уявлення Стародавнього світу.

2.1.2 Політична думка Середньовіччя та епохи Відродження .

2.1.3 Теорії природного права та суспільного договору доби Нового часу.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати особливості розвитку політичної думки у різних регіонах Стародавнього Сходу;
- визначати головні політичні проблеми у творчості філософів Стародавньої Греції та Риму;
- відобразити основні риси політичної думки Середньовіччя;
- розрізняти за змістом та спрямованістю головні політичні ідеї епохи Відродження;
- розкрити сутність теорії моралі в політиці у творчості Н. Макіавеллі;
- змалювати моделі держав у розумінні представників соціалістичного утопізму;
- охарактеризувати теорії природного права та суспільного договору

2.1.1. Суспільно-політичні уявлення Стародавнього світу

Сучасна політична наука спирається на фундамент політичної думки попередніх епох. З виникненням перших класових суспільств і держав з'являються перші спроби осмислення сутності політичних явищ. Історично першою формою пояснення нової соціальної реальності стало релігійно-міфологічне тлумачення природи владних відношень і соціальної ієрархії. Відповідно до древніх міфів, земна організація життя має божественне походження і є відбитком загальносвітового космічного порядку. Але в різних регіонах відношення між земними і небесними керівниками трактувалися по-різному. У Єгипті, Вавилоні та Індії Боги завжди залишалися керівниками земними справами, водночас вони були й головними законодавцями, на відміну від Китаю, де єдиним провідником

волі Бога на землі був імператор. Боги наділяли його всією повнотою влади, надавали йому можливості особистих внутрішніх сил для здійснення цих повноважень.

Пізніше політична думка, порвавши з міфологією, прийняла більш раціональну форму. При розгляді проблем влади і соціального порядку став домінувати філолофсько-етичний підхід, що пояснює ці явища через призму досягнення загального блага і справедливості. Подібна тенденція просліджується в вченнях Конфуція, грецьких філософів і політико-правової думки Рима. У центрі уваги древніх мислителів – такі питання, як принципи організації держави, проблема законів і справедливості, обґрунтування ідеальної форми правління.

Перші теорії організації суспільства і держави виникли на Стародавньому Сході. Незважаючи на суттєві розбіжності у висвітленні політичних проблем в різних філософських вченнях Стародавнього Сходу, у розвитку суспільно-політичної думки цього регіону існували й спільні риси – у всіх цих теоріях, по-перше, було розроблено систему обожнення влади імператора та створено образ ідеального чиновника, а, по-друге, існувало прагнення оцінити суспільно-політичні явища з точки зору морально-етичних критеріїв, що панували в суспільстві, та позицій законності. Найбільш чітко це можна простежити на прикладі багатовікового протиборства конфуціанської та легіської ідеологій у Стародавньому Китаї.

Китайський філософ Конфуцій – один із найвідоміших представників політичної думки Стародавнього Сходу. Він відмовився від ідеї божого походження держави і розвив концепцію патріархальної аристократичної держави. Відповідно до його вчення, держава виникає з об'єднання родин і уподібнюється сім'ї, де імператор – батько, що піклується про своїх підлеглих – дітях. Кінцева ціль державної влади – досягнення загального блага, тобто імператор повинен турбуватися про добробут мас, як батько піклується про щастя своїх дітей.

Хоча Конфуцій негативно ставився до крайностей майнової диференціації (до розподілу суспільства на багатих і бідних), він виправдує моральну ієрархію: розподіл людей на “шляхетних чоловіків” і “темних людей” – простолюдинів. Перших від простолюдинів відрізняють такі якості, як знання, справедливість, почуття обов'язку, повага до старшого, слідування моральним нормам. Політичний ідеал Конфуція – влада, здійснювана аристократами, суворе дотримання кожною людиною своїх обов'язків і слідування сформованим ритуалам.

Конфуція відрізняла недовіра до законів, він вважав, що суспільний порядок повинний підтримуватися ритуалами і мораллю. Тобто, правитель, що дотримується чітко розроблених правил поведінки має стати прикладом для підлеглих і це дає змогу останнім перетворитися з товпи в

народ. Саме такими ненасильницькими, а виховними заходами, за думкою Конфуція, й можна поліпшити стан суспільства. Але конфуціанська модель державного устрою була приречена на невдачу, тому що могла функціонувати лише в умовах ідеального в морально-етичному відношенні державного апарату.

У IV ст. до н.е. китайський мислитель Шан Ян поклав початок теорії легізму. Це ідеологічне вчення відрізнялося суворим антигуманізмом та практицизмом і відбивало інтереси військової знаті Китаю. Легісти вперше в світі створили закінчену модель деспотичної держави з її командно-адміністративною системою та органами придушення інакодумства.

Легізм, як і конфуціанство, розраховував на сильну владу імператора, але не через посередництво суспільної поведінки, а завдяки рівних для всіх, окрім самого імператора, законів. За неухильним дотриманням законів мали стежити численні чиновники. Виходячи з думки, що “неосвіченим народом зручніше керувати”, легісти виступали проти розвитку культури.

Разом з тим були у їх поглядах й деякі прогресивні вимоги, зокрема, легісти були прихильниками надання принципово рівних можливостей у суспільному житті для всіх верств населення; вони також вперше розробили теорію державного регулювання економічним життям країни. Але й ця теорія у політичній практиці була приречена на невдачу, тому що спиралася на необхідність дотримання законів завдяки слабо контрольованим чиновникам.

У працях мислителів Стародавньої Греції аналізується антична соціально-політична практика. Державність цього періоду втілюється у формі полісів – невеликих міст-держав і прилягаючих до них селищ. Центром старогрецької цивілізації став афінський поліс періоду розквіту демократії (VI-V ст. до н.е.). Демократичні процедури передбачали участь вільного чоловічого населення в роботі народних зборів і прийнятті рішень, рівність громадян перед законом, право на заняття виборної суспільної посади.

Практика функціонування демократії вплинула на уявлення найдавніших мислителів Еллади про бажану форму держави. Багато хто з них зробили свій вибір не на користь демократії. Серед тих, хто розділяв аристократичні погляди на правління, були Піфагор, Геракліт, Сократ. Правити, на їхню думку, має не весь народ, а тільки кращі люди, відмінною рисою яких є мудрість. Прихильником “помірної” цензової демократії був Демокріт.

У античних авторів є присутнім розуміння Закону, що перетворить Хаос у Космос. Поліс, у їхньому уявленні, виступає відбитком космічного порядку. Так, у вченні Піфагора міститься думка про закон космічної гармонії, що визначає порядок для всього існуючого.

Активним прибічником ідеї компетентного правління і панування законів в організації полісного життя був Сократ. Він стверджував, що правити повинні знаючі люди – філософи, а саме правління являє собою мистецтво, до якого схильні лише окремі “кращі” люди, завдяки своєму народженню, вихованню і навчанню. Його критика демократії мала під собою реальну підставу: ірраціональність прийнятих афінськими громадянами рішень часто призводила до нестабільності політичного життя.

До інших відомих ідей Сократа відноситься його вимога дотримання законів. Він розділив закони на божественні, незалежні від волі людей, і людські. І ті, і інші закони потребують покори, тому що законне і справедливе – одне і теж. Сократ власною смертю показав приклад законослухняності. Присуджений до смерті афінським демосом (народом), він відмовився від запропонованого йому плану втечі, посиляючись на те, що суспільство може загинути, якщо судові рішення не будуть мати ніякої сили.

Подальший розвиток античної політичної думки пов'язано з ім'ям знаменитого філософа Платона. Вперше політичні ідеї були викладені в окремих політичних трактатах, написаних у формі діалогів: “Держава”, “Політик”, “Закони”. Старогрецький філософ продовжив традицію обґрунтування ідеальної форми держави. Відзначимо, що антична політична думка ототожнювала суспільство і державу. Подібний підхід збережеться аж до епохи Нового часу.

Інша проблема, що торкнувся Платон, - зміна державних форм. На думку Платона, ідеальну державу можна обґрунтувати, уподібнивши його тілу або душі людини. Трьом частинам душі людини – розумній, люттєвій та чуттєвій – повинні відповідати три стана: правителі, гідністю яких є мудрість; воїни, яких від інших відрізняє хоробрість; виробники (ремісники, торговці, хлібороби, актори – деміурги), для яких характерно бажання наситити свій шлунок і емоції.

Подібне виділення станів визначається необхідністю поділу праці, тому що кожний вид діяльності потребує певних знань і навичок. Ідеальна держава Платона ієрархічна. Вищим станом є правителі, тому що вони, володіючи мудрістю, спроможні забезпечити загальне благо. Нижче положення займають виробники. Для закріплення соціальної ієрархії філософ використовує міф про примішування Богом до кожного стану певного металу: правителям – золота, воїнам – срібла, виробникам – міді і заліза. Справедливість, як принцип ідеальної держави, полягає в тому, що кожний стан займається свої справою і має своє особливе становище в суспільній ієрархії.

Інша риса ідеальної держави – аристократичне правління, при якому правлять тільки розумні люди. Спроможність збагнути мудрість, що

передається нащадкам шляхом добору батьків і тривалого навчання “мистецтву політики”, притаманний філософам. Єдність держави може підірвати егоїзм окремих людей. Платон бачив рішення цієї проблеми в обмеженні споживання тільки самим необхідним і в скасуванні якийсь власності і сім’ї для станів правителів і воїнів. Держава залишається ідеальним доти, поки кожний стан займається своєю справою, у чому і виражається, по думці Платона, справедливість. Проте псування характеру правителів і підвладних, необґрунтовані претензії інших станів (тих, хто не має мудрість) на владу призводять до розкладання ідеальної держави і до послідовної його заміни більш низькими державними формами. Ідеальна держава, реалізована у формі монархії (царської влади) або у формі аристократії (правління філософів), вироджується в тимократію (влада воїнів), потім в олігархію (влада деяких, що Платон розуміє як плутократію – панування багатих). Надмірна майнова нерівність викликає обурення народу, що призводить до затвердження демократії, що потім замінюється найгіршою державою – тиранією. Круговорот державних форм завершується поверненням в ідеальний стан. Але сам Платон не розкриває механізму облагороджування тиранії. Демократію він також розглядає як недосконалу форму держави, що, певне, було продиктовано неприйняттям грецьким мислителем її практичного втілення в афінському полісі: рішення народу не завжди були мудрі, демократичними процедурами часто користувалися авантюристи для приходу до влади. Нарешті, Платон не простив афінським громадянам смертний вирок його вчителю Сократу. Аргументуючи своє відношення до демократії, філософ висловлює думку про небезпеку надмірної свободи, тому що з крайньої свободи може народитися найжорстокіше рабство. Історія знає приклади, що підтверджують цей прогноз.

У проекті ідеальної держави Платона просліджуються контури тоталітаризму: пріоритет держави над індивідом, наявність цензури, організація життя за планом, встановленому правителями, одноманітність у житті всіх громадян, регламентація всіх її сторін, включаючи інтимне життя. Але в спадщині Платона є чимало позитивних ідей. Для свого часу він висловив сміливу ідею про рівноправність жінок, рахуючи, що найгідніші з них можуть стати правителями.

Значний внесок у розвиток політичної думки вніс Аристотель. Його можна назвати “батьком” використання порівняльного методу в політології. Разом з учнями він проаналізував 158 конкретних видів державного устрою і створив класифікацію державних форм, що протягом наступних сторіч вважалася класичною. Він використовував два критерії для виділення форм правління. Кількісний критерій указує на те, скільки панують: один, деякі, більшість. Своєрідним якісним критерієм є принципи, що лежать в основі влади: законність і турбота про загальне

благо. Форми держави, що базуються на цих принципах, Аристотель визнав правильними і відповідно ті з них, де правителі порушують закони і піклуються тільки про власні інтереси, - неправильними.

Подібний підхід уже зустрічався в Платона, але Аристотель вніс істотні зміни в схему свого вчителя. Добра влада одного – це монархія, перекрученням якої є тиранія, яку він вважав найгіршою формою правління. Влада деяких, заснована на чесноті і вихованні, - аристократія – “уряд, сформований з найкращих людей”. Її перекручуванням є олігархія – влада, заснована на багатстві й усуненні від влади більшості населення. Третьою правильною формою Аристотель визнає політію або конституцію – правління більшості, що визнає закон. Їй він протиставляв демократію, де у влади перебувають бідні, що не мають необхідного виховання і якостей для того, щоб займатися управлінням.

Вплив Аристотеля на подальший розвиток політичної думки був вельми значним, і його оцінка демократії як “поганої” форми правління повторювалася багатьма мислителями аж до епохи Нового часу. Але сам Аристотель диференційовано підходив до демократії, виділяючи п’ять її видів. Об’єктом критики мислителя є крайня демократія, де не діють закони, а фактично панують демагоги. У той же час його трактування політії як правління більшості на основі закону деякою мірою відповідає сучасному уявленню про демократію.

Багато ідей Аристотеля протилежні позиції його знаменитого вчителя Платона. Вчитель і учень розійшлися й у питанні про найкращий соціально-економічний лад полісу. Аристотель критикував ідею Платона про скасування приватної власності і сім’ї як суперечній природі людини. У той же час він попереджав про небезпеку надмірного майнового розшарування в суспільстві, чреватого суспільною нестабільністю і бунтами бідних проти багатих. Вихід із цього положення йому бачився не в знищенні приватної власності, а в її відносному вирівнюванні і формуванні заможного середнього прошарку. Саме в політії, де, за його думкою, переважають люди середнього статку – люди не бідні, але і не занадто багаті, - досягається суспільна рівновага і політична стабільність. Геніальна догадка про “середній елемент” випередила свій час і знайшла своє продовження в сучасній теорії “середнього класу” як соціальної основи стабільних демократичних режимів.

Прихильником поміркованого варіанту античної демократії був Епікур. За його думкою, в умовах демократії має панувати закон у поєднанні з самотійністю особистості. Головна ж мета державної влади – це гарантувати людям безпеку, навчити їх не заподіювати шкоди один одному. Закон він трактував як засіб захисту “мудрих” (тобто, людей етично досконалих) від “натовпу”. Діяльність держави та закони повинні відповідати уявленню про справедливість.

Для Епікура характерна аполітичність, проповідь неучасті у активному політичному житті. Він один із перших стверджував, що оскільки людина є суспільною істотою, то саме суспільство сформувалося шляхом суспільного договору.

Засновником стоїцизму був давньогрецький мислитель Зенон. Стоїки вважали, що в основі громадянського співжиття лежить природний потяг людей один до одного. Держава є не штучне, умовне, договірне утворення, а природне об'єднання. Рабство, на думку стоїків, не має оправдання, бо воно суперечить загальному світовому співгромадянству людей. Зенон відстоював думку, що в ідеальному суспільстві не повинно бути станових різниць, усюди повинні існувати однакові порядки. Найкращим державним ладом є “поєднання демократії, царської влади і аристократії”.

Політичні погляди видатного грецького історика Полібія викладені у багатотомній праці “Всесвітня історія”. Він вважав, що історія виникнення держави та зміна її форм відбувається по колуобігу й проходить шість основних стадій: царство, тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія. Найкращою формою правління є поєднання царської влади, аристократії, демократії; така змішана форма забезпечує стабільність у державі.

Історію Древнього Риму загалом прийнято поділяти на три етапи:

- царський (754 – 510 рр. До н. Е.);
- республіканський (509 – 28 рр. До н. Е.);
- імператорський (27 р. до н. Е. – 476 р. н. Е.).

Єдина римська імперія у 395 р. н. Е. Була остаточно розділена на Західну зі столицею у Римі та Східну із столицею у Константинополі. Східна Римська (Візантійська) імперія проіснувала до 1453 р.

Стародавня римська політична думка продовжила грецьку традицію обґрунтування найбільше правильної форми правління, але вже з урахуванням нової політико-правової практики.

У 509 р. до н.е. у Римі стверджується республіканська форма правління. Найвизначнішим представником політичної думки цього періоду і захисником республіканського правління був знаменитий римський оратор і політик – Марко Тулій Цицерон. Він визначав республіку як “справу”, “надбання народу”, підкреслюючи, що сам народ є об'єднання людей, пов'язаних згодою в питаннях права і спільністю інтересів. Звертаючись до проблеми правильно улаштованої держави, він віддає перевагу змішаній державній формі, що сполучає у собі одночасно царський (монархічний), аристократичний і демократичний елементи. Ідеалізуючи дійсність, він бачив аналог подібного правління в Римській республіці, зокрема в розподілі владних повноважень між магістрами і, насамперед, консулами, відповідальними за загальну політику і командуючими армією (царський початок), сенатом (аристократичний

початок), народними зборами і народними трибунами (демократичний початок).

Цицеронові належить першість у закладенні основ міжнародного права. Він сформулював принцип “необхідності дотримання зобов’язань за міжнародними договорами”. Війну Цицерон характеризує як вимушений акт, припустимий тільки у випадку безуспішності мирних переговорів. Всі війни він поділяв на справедливі та несправедливі.

В ідеях Цицерона про правове об’єднання громадян республіки і правової регламентації державної діяльності, про розподіл повноважень між республіканськими інститутами, їхній взаємній рівновазі лежать витоки теорії “правової держави”.

Одним із найвідоміших представників римського стоїцизму був Луцій Анней Сенека. Він відстоював ідею духовної свободи всіх людей незалежно від їх місця у суспільстві. Не заперечуючи проти рабства як суспільно-політичного інституту, Сенека, проте, відстоював людську гідність рабів і закликав до гуманного ставлення до цієї соціальної групи. Він був схильний до проповіді космополітизму, індивідуалістичної етики, морального самовдосконалення

2.1.2. Політична думка Середньовіччя й епохи Відродження.

Криза греко-римської цивілізації і вступ Європи в період феодального середньовіччя суттєво та надовго затримали процес розвитку політичної думки. В цей час відродилися трактування божого походження державної влади, і, в загальні, домінуючою формою ідеології на тривалий час стала релігія. Європейська середньовічна політична думка знаходилася під впливом християнської релігії і Римо-католицької церкви. Впродовж усієї епохи Середньовіччя йшла жорстока боротьба між папством і світськими феодалами, монархами за керівну роль у суспільстві. Центральною проблемою політичної думки було питання про те, яка влада (організація) повинна бути пріоритетною: духовна (церква) чи світська (держава). За домінування церковної влади виступали Тома Аквінський, Августин, а за пріоритет світської – М. Падуанський, В. Оккам, А. Данте.

Авторитетний богослов раннього Середньовіччя Августин Блаженний у своєму трактаті “Про град Божий” розвив концепцію теологічного розмежування духовної (релігійної) і світської (державної) влади. Перша подана їм в образі “Граду Божого”, вираженням якого є церква, друга – як “град земний”. Град Божий об’єднує праведників, що сліднують божественним установленням. Земний град, як результат гріховної природи людини, побудований на відношеннях панування, підпорядкування і рабства. Хоча Августин виступав за самотійність

кожної із влад, обґрунтування різноякісності двох градусів фактично ставило духовну владу вище світської.

Ідея духовної переваги церкви над державною владою набула подальшого розвитку у вченні видатного католицького теолога Хоми Аквінського. Хоча будь-яка державна влада має божественне приречення, не виключено, що конкретні її форми можуть суперечити божественній волі: правителі забувають про заповіді Христа, справедливість і загальне благо. У цьому випадку церква має право на опір гріховній владі.

Вчення Августина і Хоми Аквінського були використані в католицизмі Середньовіччя для обґрунтування примату церкви над державою і права Римського Папи призначати і зміщати монархів. Практичне втілення цих ідей часто призводило до війн між світською і церковною владою.

Італійський мислитель, політичний діяч Марсилій Падуанський сформулював свою доктрину у праці “Захисник миру” (1324). Він заперечував претензії Папи на владу над світом, бо це суперечило Святому Письму, за яким влада духовна мала бути відділена від світської. Відповідальність за всі біди та нещастя у світі Марсилій Падуанський покладає на церкву; усі негаразди припиняться, якщо церковники займатимуться виключно сферою духовного життя людей. Церква повинна бути відділена від держави та підпорядкована світській політичній владі.

Марсилій Падуанський відстоював тезу, що джерелом будь-якої влади (як світської, так і духовної) є народ. Народ є носієм суверенітету та верховним законодавцем. Але народ, у розумінні Марсилія Падуанського, - це не все населення, а лише його найдостойніша частина. Усе суспільство мислитель ділив на вищу категорію (військові, священники, чиновники), яка дбає про загальне благо, та нижчу категорію (торговці, землероби, ремісники), яка дбає лише про свої приватні інтереси. Марсилій Падуанський одним із перших почав проводити чітке розмежування законодавчої та виконавчої влади. На його думку, законодавча влада визначає компетенцію й організацію виконавчої влади. Мислитель виступав за виборність монарха та державних посадових осіб.

Держава для М. Падуанського – це світський інститут, який розвивається за власними законами. Держава виросла із сім’ї, як найпростішого елемента людської асоціації. Держава, на його думку, є досконалою, якщо вона добре управляється, має хороші закони, а також виконує функції, що забезпечують підтримку миру.

М. Падуанський був проти підпорядкування політики засадам релігії та моралі. В цілому його творчість свідчить про рішучий розрив з теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища

.Наприкінці Середньовіччя держави починають виходити з-під впливу церкви, відбувається процес становлення сучасних держав. На зміну епосі

Середньовіччя прийшла доба Відродження, що дала поштовх розвитку інтелектуального життя і поширенню знань. Термін “Відродження” на початку означав факт відновлення в культурі видатних досягнень античної цивілізації, втрачених у епоху Середньовіччя. Згодом це поняття починає використовуватися на позначення усього комплексу змін, які відбувалися у Європі. Серед цих змін – формування національної державності, криза римо-католицької церкви, формування гуманістичної системи цінностей.

Ця епоха припадає на середину XIV – початок XVII ст. ст. і характеризується постановкою у центр уваги людини з її потребами та поглядами. Підставою для цього були економічні, духовні та інші чинники, зокрема, зростання авторитету науки, падіння впливу церкви, Реформація, крах схоластичної системи, поширення раціоналізму.

Це був період зародження капіталістичних відносин в країнах Європи. Центром Відродження стала Італія. Саме з історією цієї країни, і зокрема з Флоренцією, що називають колискою Ренесансу, пов’язана доля самого знаменитого політичного мислителя цього періоду Нікколо Макіавеллі.

Відкинувши філософсько-етичну і релігійну традиції попередніх епох, Н.Макіавеллі розробив оригінальну концепцію політики. Макіавеллі вважав, що моральні критерії добра і зла не можуть поширюватися на політику. Вона має власну автономну систему цінностей, головні з яких – інтереси держави. Заради останніх політик може зневажити мораллю. З його міркувань випливав висновок – “ціль виправдує засоби”.

Обґрунтований мислителем принцип виявився дуже затребуваним у політичній практиці для виправдання жорстокості і терору інтересами держави або іншими вищими цілями. У політичному ж лексиконі затвердилося поняття “макіавеллізм”, під яким розуміють політику, засновану на зневазі нормами моралі, на інтригах і на насильстві. Якщо в мислителів минулого головною була проблема як використовувати державну владу, щоб досягти справедливості і загального блага, то для Макіавеллі – проблема самої влади і засобів, що дозволяють цю владу завоювати, утримати і розширити.

Розкриттю подібних владних технологій він присвячує свою головну працю “Володар”. Серед рад, що він дає політикам, виділяються: 1) уміння грати людськими пристрастями; покладатися на силу або закон; 2) використовувати страх і любов, але віддавати перевагу впливові на підданих силою страху; 3) прагматичне використання неправди і відмова від обіцянок.

Ідеалом для Макіавеллі виступає політик, що сполучає в собі якості лева і лисиці: силу, уміння вселити страх у підданих і одночасно хитрість, спроможність до інтриг.

Макіавеллі відкрито заявляє про утилітарне використання релігії. Для нього релігія – це засіб впливу в руках держави. Він визнає навіть

доцільність політичного убивства. Не випадково прототипом для створення уяви государя для нього став Чезаре Борджа, що прославився своєю жорстокістю і зрадництвами.

Макіавеллі ввійшов в історію політичної думки як мислитель, що розмежував суспільство і державу. Він, власне, ввів у науку і самий термін “держава” (stato). Разом з тим він вперше з часів Античності пориває з теологічними уявленнями про політику, розглядаючи її як світську науку, яка повинна на базі фактичного матеріалу пояснювати реальний стан справ у суспільстві.

Проблема сутності держави знайшла продовження в працях французького мислителя, видного ідеолога абсолютизму Жана Бодена. Він відзначив головні ознаки держави, що відрізняють її від всіх інших форм людського спілкування: це “правове управління” і суверенітет. Суверенітет – це “постійна й абсолютна влада”, право створювати і вимагати виконання законів. Концепція суверенітету стала найважливішим внеском Бодена в політичну теорію. Подальший розвиток політичної думки буде пов’язано з обговоренням проблем: хто є носієм суверенної влади (одна особа або народ), чи повинен суверенітет бути. Сам Ж. Боден розвивав ідею єдиного і неподільного суверенітету, що, на його думку, втілюється в монархії.

Гуманізм епохи Відродження знайшов вираження у формуванні нової течії суспільної думки, яка поставила питання про кривду сформованої соціальної нерівності і проблему захисту інтересів самих безправних прошарків населення, - утопічного соціалізму. Ідеї нового вчення в художньо-романтичній формі висловили Томас Мор у творі “Утопія” і Томмазо Кампанела в “Місті сонця”. У перекладі “утопія” означає “місце, що не існує”. Після Мору утопічними будуть називати всі нездійсненні проекти перетворення суспільства відповідно до уявлення про ідеальний суспільний устрій. Затвердження відношень соціальної рівності Мор і Кампанела зв’язували зі знищенням приватної власності, загальною обов’язковістю праці, із рівним розподілом суспільних благ. Їхні проекти ідеального суспільного устрою, як і проект грецького філософа Платона, мали риси грубої зрівняльності й аскетизму, непослідовності (Мор зберігав рабство). Але якщо ціллю Платона було зберігання соціальної ієрархії і нерівності, аристократичне або монархічне правління, то для Мора і Кампанелли – досягнення соціальної рівності і поліпшення життя простого народу. Платон же, визначаючи ідеальну організацію громадського життя, залишає без уваги стан “виробників”.

Відрізняються і їхні уявлення про організацію політичного життя. Так, у місті Сонця функціонують народні збори (Велика рада), що обирає і контролює посадових осіб. У той же час верховний правитель і три його радники не можуть бути усунуті від влади з волі народу. Політичний лад

на острові Утопія більш демократичний. Всі посадові особи обираються народом. Але усе ж політичний ідеал Мора більш відповідає “змішаному правлінню”. Поряд із народними зборами, верховну владу розділяє сенат (аристократичний початок) , що вибирається щорічно, і князь, що обирається довічно (монархічний початок).

2.1.3. Теорії природного права та суспільного договору доби Нового часу.

Новий час у Європі – це епоха буржуазних революцій і поступового розвитку капіталізму на основі промислового перевороту і політичних перетворень. Основними політичними доктринами наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.ст. стали теорії “природного права” і “суспільного договору”.

Фундатором вчення про природне право та родоначальником міжнародного права вважається голландський юрист і дипломат Гуго Гроцій. Ідеї, витoki яких лежать ще в Античності, прийняли класичну форму в епоху, коли став актуальним принцип особистої свободи. За Гроцієм, природні права визначені самою природою людини і по змісту являють собою свободу всякої людини використовувати свої сили для зберігання власного життя. Він виділяв природне і волевстановлююче право, яке, у свою чергу, розділив на божественне право і людське право. Джерелом природного права є людський розум, а до його вимог відноситься утримання від заволодіння чужим майном, обов’язок дотримуватися обіцянок, відшкодування заподіяної шкоди, притягання людей до заслуженої кари та ін. Хоча зміст природного права не розходиться з божественною волею, воно не може бути змінено навіть Богом. Людське право, хоча і є мінливим, у кінцевому рахунку не повинно суперечити людській природі і природному праву.

На основі концепції природного права виникла договірна теорія походження держави, що трактує його появу як результат свідомої діяльності людей. На думку Г. Гроція, люди на ранніх етапах були рівними, мали спільну власність. Цей “природний” стан характеризувався відсутністю держави та приватної власності. Але згодом принципи справедливості порушилися, виникла ворожнеча, розпочалися війни. З метою подолання ненависті, створення нормальних умов для співжиття, люди уклали суспільний договір і створили державу. У державі існує громадянська влада, котра є верховною. Найвідоміші версії договірної теорії були створені Т. Гоббсом, Дж. Локком, а згодом Ж.-Ж. Руссо.

Г.Гроцій не віддавав переваги жодній із форм правління; при створенні держави народ міг вибирати будь-яку, але обравши, вже не мав права її змінити, окрім випадків крайньої небезпеки для існування самого народу. Разом із тим, очевидним є його негативне ставлення до тиранії та надання переваги монархії та аристократії, хоча він не заперечував й проти

демократичної форми правління. За своїм соціальним змістом держава у трактуванні Г. Греція виступає як угода більшості проти меншості, як союз слабких і пригноблених проти сильних і могутніх.

Новий раціоналістичний підхід до проблем суспільства і держави отримав свій подальший розвиток у творчості видатного голландського філософа та соціального мислителя Б. Спінози. Він вважав, що люди первинно знаходилися у природному стані, де сила та могутність окремого індивіда складали сутність його природного права. Перехід до громадянського стану мислитель пов'язував із укладанням суспільного договору, поділом праці, різноманітністю людських потреб, неоднаковими здібностями.

Мислитель обґрунтував ідею про невідчужувані права особи, серед яких право на існування та діяльність, свободу совісті та думки, свободу слова. Держава у Б. Спінози виступає носієм природних прав усього населення. Основними її функціями він вважав: упорядкування релігійного життя; забезпечення недоторканості власності; поширення освіти; гарантування безперешкодного ведення торгівлі; покарання злочинців; здійснення заходів, спрямованих на ведення воєн та її запобігання тощо.

Б. Спіноза найкращою вважав республікансько-демократичну форму держави, хоча визнавав правомірність існування й інших форм, крім необмеженої влади однієї людини.

В цілому до історії політичної думки він ввійшов як критик теологічних політико-правових ідей, як один із творців світської доктрини держави і права.

Відповідно до вчення англійського мислителя Томаса Гоббса, природний стан людей являє собою постійний конфлікт, війну всіх проти усіх. Подібна війна впливає з егоїстичної природи людей, їхньої схильності заподіювати друг другу шкоду, так і є наслідком своєрідної рівності людей, що припускає права робити усе що завгодно і проти кого завгодно. Інстинкт самозбереження підштовхує людей до укладання договору. “Суспільний договір”, за Т. Гоббсом, полягав у тому, що індивіди передавали своє право на самоврядування одній авторитетній особі, яка б, у свою чергу, брала на себе зобов'язання діяти в ім'я усіх. Для укладення суспільного договору необхідна була згода більшості, а меншість повинна була підкоритися їй. Об'єднана у такий спосіб сукупність людей складала державу. Після укладення договору громадяни втрачали усі свої попередні права (крім тих, які суверен вирішує їм залишити); вони не могли змінити встановлену форму правління. Громадяни не мали права на повстання, крім випадків самозахисту, якщо суверен не забезпечував підданим безпечне життя. Отже, жертвуючи своєю свободою, громадяни набували захисту з боку суверенної – держави.

Саму державу Т.Гоббс порівнював то зі штучною людиною, то з рукотворним богом, то Левіафаном, біблійним персонажем, що представляє собою величезне морське чудовисько. Тільки навіваючи страх своїм підданам, держава здатна припинити постійну війну людей.

Т. Гоббс розрізняв держави, що виникли внаслідок добровільної згоди громадян, та держави, що утворилися за допомогою фізичної сили. Він називає три основні форми держави – монархію, аристократію, демократію. Прихильник абсолютної монархії, Т.Гоббс наполягав на неподільному характері державної влади і був противником принципу будь-якого поділу влади.

Услід за Н. Макіавеллі та Г. Гроцієм, Т. Гоббс почав розглядати державу не через призму теології, а виводить закони її розвитку із розуму та досвіду.

Співвітчизник Т.Гоббса Джон Локк дав інше трактування природному стану і відношенням людей із державною владою після укладання договору. Він вважав, що для природного стану притаманна рівність, право особи розпоряджатися своєю власністю, що більшість людей слідує природним правам у силу своєї розумності і доброти, хоча і можуть прагнути до власної вигоди. Тому вони потребують неупередженого суду. Але коли у суспільстві були відсутні органи, які б об'єктивно вирішували конфлікти між людьми, карали злочинців, виникала обстановка невпевненості, напруги. Для надійного забезпечення природних прав, рівності та свободи, захисту особи й власності люди створили державу. Створивши державу (своєрідного опікуна), народ виступає як його підопічний і як його фундатор. Останнє надає право народу відмінити закони, що суперечать його інтересам. Більш того, народ має право відняти владу в правителів, що порушують їхні природні права.

Цілісність держави та виконання нею своїх основних завдань, на думку Дж. Локка, здатне забезпечити *конституційне правління*, при якому влада була б обмежена законом і поділена. Перше місце відводиться законодавчій гілці влади як верховній (але не абсолютній) у державі. Інші гілки влади повинні підпорядковуватися законодавчій владі, але вони (особливо, виконавча влада) мають великий вплив у державі.

Дж.Локка називають батьком лібералізму та основоположником сучасного конституціоналізму. Саме його уявлення про природні права людини лягло в основу формування ліберальної ідеології. До природних. Невідчужуваних прав людини він відніс такі: 1) право на життя, що захищає безпеку людини; 2) право на свободу, що усуває гноблення людини і дає можливість визначати своє життя у відповідності зі своїми бажаннями; 3) право на власність – право працювати і мати результати своєї праці. Дж.Локк виправдував приватну власність, тому що вважав, що вона створюється індивідуальними зусиллями й ініціативою.

Взагалі ж його погляди, за думкою фахівців, передували теорії правової держави – тобто, за умовами договору, хто б не володів верховною владою в державі – повинен керувати відповідно до постійних законів, розроблених народом та відомих йому. Дж. Локк сформулював політичні принципи, які лягли в основу всіх демократичних правових держав світу.

Питання для самоперевірки та повторення

1. На які засади спиралася політична етика Конфуція?
2. Які стандарти життя намагалися запровадити старокитайські легісти?
3. Якими були підходи античних мислителів до визначення найкращої форми держави?
4. У чому збігаються і чим відрізняються політичні ідеї Платона й Аристотеля?
5. Які ідеї Аристотеля, на ваш погляд, актуальні і сьогодні?
6. Що нового в уявленнях про ідеальну форму правління з'явилося в Древньому Римі?
7. Які основні особливості політичної думки Середньовіччя?
8. У яких реформах проявилася у Європі епоха Відродження?
9. Яким видавався європейським соціалістам XVI-XVII ст. ст. ідеальний суспільний устрій?
10. У чому, на вашу думку, складається внесок Н. Макіавеллі в розвиток політичної думки?
11. У чому відмінність у трактуванні причин виникнення держави між Т. Гоббсом та Дж. Локком?
12. Кого і чому вважають основоположником лібералізму та конституціоналізму?

Додаткова література до лекції

- Азаркин Н. Н., Левченко В. Н., Мартышин О. В. История политических учений – М., 1994
- Аристотель. Политика // Соч.: в 4 т. – Т. 4. – М., 1990.
- Гоббс Т. Левіафан / Пер з англ. – К., 2000.
- Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. – М., 1957.
- История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсисянца. – М., 1995.
- Кирилук Ф. М., Ковш О. Г. Западноевропейские социально-политические учения XII в. – К., 1991.
- Кампанелла Т. Город Солнца. – М., 1954.
- Комарок Й. Н. Макиавелли й макиавеллизм вчера й сегодня // Персонал. 2001. - №2.

- Макиавеллі Н. Государь. – М., 1990.
Маіавеллі Н. Флорентійська хроніка. Державець – К., 1998.
Мор Т. Утопия. – М., 1978
Нерсесякц В С Политические учения Древней Греции. – М., 1979.
Платон. Діалоги – К., 1999
Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима. – М., 1977.

ЛЕКЦІЯ 2. ПОЛІТИЧНА НАУКА ВІД ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА ДО СУЧАСНОСТІ.

- 2.2.1 Раціоналістичні концепції політики доби Просвітництва.
- 2.2.2 Основні напрями політико-правової думки XVIII-XIX ст.ст.
- 2.2.3 Розвиток світової політичної думки у XX ст.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити характеристики ознаки розвитку політичної думки епохи Просвітництва;
- проаналізувати трактування політики та держави французькими просвітниками;
- описати запропоновану І.Кантом модель правової держави;
- розкрити основні риси теорії марксизму;
- визначити основні філософсько-соціологічні принципи сучасної політичної науки;
- виділити головні напрями та теоретичні проблеми світової політичної думки у повоєнні роки;
- пояснити сутність та зміст основних сучасних політичних концепцій.

2.2.1 Раціоналістичні концепції політики доби Просвітництва.

Просвітництво - це широкий суспільний рух, що виник у другій половині XVIII ст. у Франції. Його мета полягала у критиці основ феодального абсолютизму, релігійних забобонів, у боротьбі за віротерпимість, свободу наукової та філософської думки.

Ідеологія просвітництва ґрунтувалася на переконанні в спроможності людського розуму пізнати діючі у світі закони і змінити всю систему суспільних відносин. Політична думка починає приділяти велику увагу проблемі індивіда як громадянина і характеру його взаємовідносин із державою. Отже політична думка цього часу ґрунтувалася на трьох головних принципах: раціональності (розумності), законності та дотримання природних, тобто рівних для всіх від народження, прав людини.

Одним з перших французьких просвітників був Жан-Жак Руссо, який розробив найбільш радикальну концепцію суспільного договору.

Ідеалізуючи природний стан, своєрідний "золоте сторіччя", він вважав, що цивільний стан повинен гарантувати людині відшкодування природної рівності у виді договірних установлених свобод. Руссо вважається батьком класичної теорії демократії, тому що саме йому належить ідея народного суверенітету. Створивши державу, люди не віддають себе під влади суверенна, а є носіями верховної влади. Вважаючи суверенітет народу неподільним, він виступав проти поділу верховної влади між якимись органами. Законодавча влада не може бути передана парламенту, а повинна здійснюватися безпосередньо народом. Всі закони створюються загальною волею народу. Тобто він виступав за форму безпосередньої демократії, прямого народоправління.

Політичні ідеали Руссо суперечливі. Переконаний прихильник свободи, якому належить відомий вигук "Людина народжується вільним, але усюди він в кайданах", - у своєму політичному трактаті "Суспільний договір" він конструює модель політичної асоціації, що гарантує особистості її права і свободи. Але його модель створює нові кайдани для людей. Загальна воля народу, що формується при укладанні договору, виключає ті інтереси, що не можна узагальнити. Індивід перетворюється в нероздільну частину колективного Цілого. Ніхто з громадян не може висловити свого приватного інтересу. Руссо виступає проти суспільного і політичного плюралізму, рахуючи, що партії і окремі асоціації ускладнять процес формування загальної волі. Він декларує, що тих громадян, що не усвідомили свого права на свободу і відмовляються підпорядковуватися загальній волі, можна змусити бути вільними.

Але ж Руссо усіяко засуджував деспотизм та намагався найти шляхи створення суспільства з загальною рівністю громадян (теорія егалітаризму). Відповіддю на це питання й повинно було стати вчення про народний суверенітет. Взагалі ж Руссо можна вважати прихильником республіки, на тип Женевської, де закони як акти загальної волі людей не могли б порушуватися правителями.

У XVII-XVIII ст. у межах руху Просвітництва у Франції остаточно сформувалася політико-правова теорія поділу влади, зачатки якої було покладено ще у поглядах Дж.Локка. Її зміст полягав в обґрунтуванні відповідної організації державності, що дозволяє створити додаткові гарантії проти тиранії і порушення політичних свобод.

Класичний варіант теорії поділу влади був створений французьким просвітителем Шарлем Луї де Монтеск'є. Він захоплювався Римською республікою і конституційною монархією Англії, вбачаючи в них утілення змішаного правління. Прихильник урівноважених конституцій і поділу влади, він ідеалізував форму правління Англії, рахуючи, що в ній сполучаться кращі риси монархії у виконавчій владі, аристократії в палаті

лордів та верховному суді і демократії в законодавчій владі палати общин. У подібному поділі повноважень він побачив гарантії проти сваволі.

Монтеск'є сформулював базові положення доктрини поділу влади:

1. Кожна гілка влади є самостійною і відповідає за виконання визначених функцій: законодавча влада приймає закони, обов'язкові для всіх громадян; виконавча влада відповідальна за практичне втілення законів; судова влада забезпечує безпеку громадян і вирішує суперечки приватних осіб.

2. Взаємний контроль гілок влади, які мають рівну вагу, що дозволяє досягти балансу сил. Прихильник демократії, він розумів, що сам народ у силу організаційних складностей не зможе постійно виконувати функцію контролю над владою, тому припустив, що більш ефективним буде взаємний контроль гілок влади по горизонталі. Монтеск'є розробив теорію народного представництва та визначав право кожного громадянина обирати своїх представників в органи влади. Збори представників, володіючи законодавчою владою, мали виражати народну (загальну) волю. В цьому цензі він, на відміну від Ж.Ж.Руссо, є прихильником представницької форми демократії.

Шарль Луї де Монтеск'є розробив свою теорію про форми правління, розділивши їх на помірні (демократія, аристократія, монархія) та непомірні (деспотія). Помірні форми правління залишаються такими лише в умовах дії законів, а в разі їх порушення настає час для непомірних форм правління. Монархія вирізняється ієрархічністю, диференціацією громадян, проте тут також була й поміркованість та законність. Для деспотій характерна відчуженість громадян від влади, беззаконня, страх перед сваволею правителя.

Погляди Монтеск'є фахівці також пов'язують з зачатками теорії географічного детермінізму, згідно з якою форма правління в суспільстві залежить від образу життя людей, географічних чинників і, навіть, кліматичних умов. Кожну форму правління, на його думку, характеризує певний розмір території держави: монархії - невеликі, республіки - середнього розміру, імперії - величезні.

Французький ідеолог і філософ К. А. Гельвецій обґрунтував ідеї політичної свободи, рівності усіх перед законом, свободи слова, друку, думки, совісті. Виникнення держави та законів він пов'язував із існуванням суспільних інтересів. Держава, на думку К. А. Гельвеція, повинна захищати інтереси більшості, "щастя народу". Його політичним ідеалом була федеративна республіка. Гельвецій першим висловив ідею про те, що індивідуальний інтерес є джерелом будь-якої діяльності. Йому належить авторство концепції виховання як засобу переходу до розумного, справедливого суспільного ладу.

Представник французького Просвітництва Я. Гольбах запропонував розгляд суспільство як об'єднання людей для спільної праці з метою взаємозабезпечення одне одному щасливого життя. Він вважав, що для того, аби політика була корисною, вона повинна ґрунтуватися своїми принципами на природних законах. Суть суспільного договору, на його думку, полягає у тому, що суспільство приймає на себе обов'язки щодо людини, а людина бере на себе зобов'язання перед суспільством. Суспільство не може існувати без влади, яка є "правом керувати вчинками і скеровувати волю тих, кому забезпечуються засоби для самозбереження і можливість щастя". Гольбах виділяв такі форми правління як монархію, аристократію, демократію, а ідеалом вважав поєднання позитивних рис усіх трьох форм у вигляді змішаної (обмеженої) монархії.

Ідеї французьких мислителів доби Просвітництва суттєво вплинули на практику конституціоналізму. Одним з послідовників цих ідей був і один із "батьків" американської конституції Джеймс Мэдісон. Ефективність поділу влади він пов'язував із механізмом утримок і протизваг, що дозволяють усунути погрозу тиранії з боку якогось органу: хоча кожна влада має визначені повноваження, але ряд із них контролюється іншими гілками влади. Додатковим бар'єром від помилок і сваволі повинно було стати, відповідно до Мэдісона, поділ самої законодавчої влади на дві палати.

Ідея системи утримок і протизваг у сучасному світі втілена в конституціях демократичних держав, що забезпечує стабільність цих політичних систем. Так, виконавча влада може наділятися правом законодавчої ініціативи, закони можуть бути припинені правом вето, у той же час, глава виконавчої влади може бути усунутий від посади через процедуру імпічменту при відповідній санкції Конституційного суду й ін.

2.2.2. Основні напрями політико-правової думки XVIII-XIX ст.ст.

Традиція Просвітництва була продовжена знаменитим німецьким мислителем Іммануїлом Кантом. Він заклав філософську основу теорії правової держави.

За Кантом, держава - це об'єднання безлічі людей, що підпорядковуються праву. Але і сама влада повинна бути обмежена правом, інакше вона ризикує перерости у сваволу і тиранію. Ідея загальної обов'язковості права у вченні Канта з'єднується з ідеєю народного суверенітету, що висловилося в такій формулі: "Чого народ не може вирішити щодо самого себе, того і правитель не може вирішити щодо народу". У правовій державі самі громадяни у своїх діях керуються веліннями розуму і моральних норм, тобто вимогами категоричного імперативу. Він дає два визначення категоричного імперативу: 1) "дій так,

як якби твої дії приймалися за зразок загального закону поведінки"; 2) "завжди стався до усього людського в собі й в інших як до самоцілі і ніколи не стався до нього тільки як до засобу". Іншими словами, не можна використовувати іншої людини як засіб для досягнення чужого благополуччя.

На думку І. Канта благо і призначення держави полягає у досконалому праві, у найбільшій відповідності устрою та режиму влади принципам права. Народ не має права на повстання, а лише на пасивний опір. Аналізуючи форми державного правління, І.Кант виділив дві головні – республіканську та деспотичну. Перша, за його думкою, заснована на розділі влад, а друга – на їх злитті. В цьому сензі він висловив своє бачення теорії розділу влад. На відміну від Монтеск'є, І.Кант висунув принцип взаємодії та взаємодоповнення гілок влади, а не їх рівноваги. При цьому він виступав за надання певного пріоритету законодавчій владі на судовою та виконавчою.

З позицій буржуазного лібералізму І.Кант підходив і до проблем зовнішньої політики, де ним було висунуто прогностичний проект "вічного миру". Шляхом створення всезагальної федерації самостійних, рівноправних держав з республіканською формою правління.

Після французької революції традиція лібералізму була продовжена в працях французького мислителя Бенжамена Констана. Він побачив головний парадокс великої революції в тому, що народ-суверен виявився відчуженим від влади. Тиранія нового типу (якобінський терор, бонапартизм) виникла як вираз загальної волі. Не відкидаючи ідею народного суверенітету, він, на противагу ідеям Руссо, стверджує, що загальна воля не повинна мати необмежений авторитет стосовно індивідуальної волі. Свобода, у тлумаченні Констана, - це "мирне користування своєю незалежністю". Громадянська свобода розкривається в правах індивіда як свобода віросповідання і слова, свобода зборів, недоторканість особи і власності.

Співвітчизник Констана і його молодший сучасник Алексіс де Токвіль також був стурбований проблемою захисту індивідуальної свободи від "тиранії більшості". Власне він і ввів поняття "тиранія більшості". Він був прихильником демократії і вважав, що падіння правління аристократії і демократичні перетворення є універсальний процес, викликаний затвердженням соціальної рівності. Суперечка про перевагу демократії або аристократії вирішена на користь першої, але можливі різні альтернативи демократії: рівність у сполученні зі свободою або рівність без свободи. Небезпека для індивідуальної свободи криється в тому, що демократія може мати важко розпізнаний вигляд деспотизму - владу суспільної думки, що придушує будь-яку незгоду.

Ідея Токвіля про те, що небезпека для індивідуальної свободи може виходити від суспільної думки, знайшла теоретичне продовження в вченні англійського мислителя Джона Стюарта Мілля. Гарантією проти подібної тиранії, на його думку, повинна стати абсолютна свобода думок. Придушення дискусій несправедливо і навіть шкідливо для суспільства, тому що воно позбавляє себе можливості дізнатися думку, що може виявитися вірною. Слідування догмам, що не піддаються екзамену вільного обговорення, позбавляють суспільство шансу подальшого розвитку

На рубежі XVIII-XIX ст. формується новий напрямок суспільної думки - консерватизм. У його джерел стояли: англійський філософ і політик Едмунд Берк і французький філософ Жозеф де Местр. Консерватизм став своєрідною реакцією на ідеологію Просвітництва і Французької революції. Виступаючи проти революційних змін, ідеологи консерватизму підкреслювали, що в основі органічної цілісності суспільства лежить традиція, що руйнація традиційних початків веде до загибелі суспільства. Якщо просвітители вірили в можливість перебудови світу на основі розуму, то консерватори, захищаючи порядок і традицію, робили ставку на релігійні почуття і віру.

Опозицію лібералізму й ідеї народного суверенітету склала політико-правова теорія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

Ідеї Гегеля щодо суті та ролі держави у житті суспільства зазнавали значної еволюції на протязі всієї його творчої діяльності. Якщо у молоді роки Г. Гегель вважав, що "не існує ідеї держави, бо держава є щось механічне..." і, відповідно, виступав за необхідність подолання засилля держави, то у зрілому віці мислитель вже схвалював ідею держави. Захоплене відношення до Французької революції і Наполеона до кінця життя змінилося на критику демократії і захист пруської поліцейської держави, що здавалося йому реалізацією політичної розумності. Державу він поставив вище суспільства й особистості. Особистість набуває свободи, виконуючи свій обов'язок перед державою. Сама державу вправі захищати себе від людей, чий переконання порушують суспільний порядок.

Водночас Гегель вніс великий внесок у розвиток наступної філософської і політичної думки, створивши теорію діалектики й обґрунтував ідею закономірного перебігу історії.

Становлять інтерес і погляди Гегеля на громадянське суспільство. Прихильники теорії суспільного договору фактично ототожнювали громадянське суспільство з державою. У Гегеля, хоча громадянське суспільство взаємозалежне з державою, воно являє собою інше соціальне утворення, ніж держава. Головна функція громадянського суспільства - захист свободи та приватних інтересів громадян. Тобто, у розумінні Г. Гегеля, громадянське суспільство - це система суспільних інститутів, які

виступають посередниками між державою та індивідом, захищають інтереси громадян та їх груп на державному рівні.

У його вченні громадянське суспільство хитливе і конфліктне. Суперечливість суспільства визначається майновою нерівністю людей і наявністю в його структурі станів, що переслідують приватні інтереси. Навпроти, держава - це єдиний організм, тому що усі її частини існують заради цілого. Співвідношення громадянського суспільства з державою - це співвідношення розуму з розумом. Звідси й випливає, що держава покликана домінувати над суспільством, і обмежуючи громадянське суспільство, держава може забезпечити його свободу.

Противагою до політичних концепцій класичного лібералізму та ідей консерватизму стали утопічний соціалізм, а згодом і марксизм.

Протиріччя капіталізму породили нові уявлення про необхідність суспільних перетворень. Ідея природної рівності людей переступила межі політико-правового тлумачення (політичні права, рівність перед законом) і поширилася на сферу соціально-економічних відношень. Питання про найкращий устрій суспільства почало розглядатися через призму рішення проблеми про ліквідацію експлуатації людини людиною і рішення інших соціальних питань. Ці ідеї були розвинені представниками утопічного соціалізму початку XIX в.: Шарлем Фур'є, Робертом Оуеном, Анрі де Сен-Симоном. Вони висловили цілий ряд ідей, що послужили вихідним пунктом для комуністичної теорії К. Маркса і Ф. Енгельса. Серед них: 1) суперечливий характер суспільного процесу, боротьба класів як зміст історичного процесу; 2) подолання протиріч між розумовою і фізичною працею, містом і селом; 3) праця як перша потреба людини; 4) принцип розподілу матеріальних благ відповідно до кількості і якості витраченої праці; 5) індустріальні технології (Сен-Сімон, власне, і ввів у вжиток терміни "індустріалізація" і "індустріальне суспільство").

Проектовані ними риси майбутнього справедливого суспільства вже не несли рис зрівняльності, властивих першим соціалістичним утопіям. Більш того, ні Фур'є, ні Сен-Сімон не пішли шляхом повного скасування приватної власності.

За Сен-Симоном, повна рівність - недосяжна. Досяжна рівність складається в ліквідації паразитизму старих правлячих класів. Він висловив дуже оригінальні думки щодо політичної влади в новому суспільстві. Сен-Сімон вважав, що світська влада повинна належати індустріалам - найбільш спроможним представникам промислового класу, у який він об'єднав підприємців і робітників. Духовна влада повинна бути зосереджена в руках учених, їхня задача - поширення знань серед інших класів. Він думав, що в майбутньому може бути переборена грань між керованими і керуючими, а політична влада трансформується в адміністративну, що буде здійснювати управління виробничими

процесами, керуючись планом. Майбутнє суспільство представлялося як єдина промислова асоціація з перспективою поступового затвердження всесвітньої асоціації народів.

Ш. Фур'є виступив з ідеєю децентралізації влади. Майбутнє суспільство представлялося йому як асоціація автономних фаланг (виробничо-споживчих товариств). Ціль фаланги - забезпечення особистих свобод. Рішення приймаються за згодою всіх членів товариства.

Проект політичної реорганізації суспільства Р. Оуена передбачав об'єднання самоврядних на основі конституції "селищ спільності і співробітництва" у національні федерації, що у свою чергу переростають в об'єднання міжнародного масштабу з єдиним управлінням і єдиними законами.

В другій половині XIX в. відбувається становлення нової течії суспільної думки, що оказала значний вплив на теорію і політичну практику цього і наступного сторіччя - марксизму. Як теорія, ідеологія і практика, він був розроблений Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом.

Марксистський аналіз політики містить у собі ряд положень: 1) обумовленість політики економічною сферою і визнання за нею відносної самостійності, спроможності впливати на економіку; 2) ідея класових конфліктів, у яких виявляються протиріччя класово-антагоністичних суспільств; 3) класова боротьба і революції як рушійна сила суспільних змін; 4) трактування влади і політики як організованого насильства одного класу над іншим; 5) боротьба за державну владу як засіб реалізації класових інтересів; 6) класове бачення процесу походження і сутності держави; 7) необхідність соціалістичної революції і диктатури пролетаріату для переходу до нового суспільства; 8) ідея досягнення принципово нового, безкласового типу товариства, що спричинить за собою відмирання держави.

Ставлення до марксизму з боку політичної науки суперечливе. Багато сучасних концепцій з'явилися або в суперечці з марксизмом, або як поглиблення його окремих теоретичних положень. Але в цілому, сучасна політологія розглядає марксизм як один із підходів до дослідження сутності політичного життя.

Наприкінці XIX в. починається процес виділення політичної науки в самостійну наукову дисципліну, із своїм предметом і об'єктом і методами дослідження.

2.2.3 Розвиток світової політичної думки у XX ст.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. в цілому сформувалися філософсько-соціологічні основи сучасної політичної науки, зокрема:

позитивізм (О.Конт, Г.Спенсер, Е. Дюркгейм), біхейвіоризм (Ч.Мерріам, Г.Уоллес, У.Ліппман), прагматизм (Ч.Пірс).

Домінуючою методологією у політичній науці на початку ХХ ст. став позитивізм. Його виникнення пов'язують із дослідженнями О.Конта та Дж.О.Мілля, що відбувалися ще у ХІХ столітті. Спочатку позитивізм розглядувався ними як новий підхід до вивчення суспільного життя, згідно з яким істинними повинні були визнаватися лише ті знання, що були отримані на практиці, а наука повинна була лише систематизувати ці знання. Лише згодом Огюст Конт став розглядати позитивізм ще й як новий тип ідеології. У своїй роботі “Курс позитивної філософії” він на основі точних наук спробував розробити нову самостійну науку про суспільство – соціологію. Саме він вперше започаткував у науковому оберті цей термін.

За думкою О.Конта, соціологія – це єдина наука, яка вивчає як удосконалюється розум людини і її психіка під впливом суспільного життя. Він виступав проти переоцінки ролі “великих людей” у суспільному житті, підкреслюючи, що політичний режим країни відповідає перш за все рівню розвитку цивілізації. Саму ж цивілізацію він розглядав як “духовно-психологічну спільність”, тобто спільність ідей, які визначають напрямки розвитку суспільного прогресу. Отже головний зміст суспільного прогресу він зводив до прогресу суспільної думки (“наукового духу”). Саму соціологію О.Конт розділяв на дві частини: соціальну статичну та соціальну динамічну. Соціальна статика, за його думкою, повинна була вивчати умови існування і закони функціонування суспільної системи, а соціальна динаміка – закони розвитку і зміни соціального життя.

Погляд О.Конта на позитивізм як на нову ідеологію фактично означав ототожнення його із своєрідною новою релігією, місці Бога в якій займає суспільство, якому індивідуум зобов'язаний всім, що має.

Розвиток позитивізму в Англії пов'язаний з Гербертом Спенсером, представником вкрай буржуазного лібералізму. Саме він сформулював так званий закон “рівної свободи”, згідно з яким кожна особистість була вільна робити все те, що не порушує рівної свободи інших людей. Для розвитку суспільства за цим законом, за його думкою, був можливим лише при дотриманні кількох обов'язкових умов: забезпечення повної свободи індивідуальної діяльності, принципу конкуренції та виживання найбільш пристосованих особистостей. На практиці це мало означати відмову від прийняття урядом будь-яких законів на допомогу бідним верствам населення, негативне ставлення до будь-якого втручання держави у справи суспільства.

Його соціологічна теорія включала два головні принципи: 1)розуміння суспільства як організму, на тип біологічного, при цьому відмінною рисою соціального організму мав стати принцип “суспільство існує для блага

своїх членів, а не члени його – для блага суспільства”; 2) захист ідеї соціальної еволюції, тобто розвиток суспільства повинен мати органічний характер, якому ворожі будь-які намагання революційної перебудови.

Цікавим є погляд Г.Спенсера на проблему співвідношення прогресу та еволюції. За його думкою, розвиток суспільства не може бути однією глобальної еволюцією, це низка відносно автономних процесів, в тому числі регресивного характеру. Тобто прогрес має не лінійний, а дивергентний характер.

Позитивістські погляди Еміля Дюркгейма розвивалися в русі теорії соціального реформаторства. У своїх дослідженнях він розглядав соціалізм як ідеал, що виник із почуття справедливості та співчуття стану трудящих мас, але досягти його можна лише шляхом поступових соціальних реформ.

Головною ідеєю його творчості стала проблема взаємодії особистості і суспільства. Ці відносини, за його думкою, носять взаємозалежний характер, коли кожна сторона зацікавлена у розвитку іншої. Тобто, чим більш упорядкованим є суспільне життя, тим більше гарантій для реалізації прав і свобод індивіда. При цьому основи суспільного устрою вищого типу організації повинні складати принципи: рівності, свободи і справедливості.

Серед головних чинників свідомого управління суспільними процесами він виділяв моральні аспекти, тобто через удосконалення правової та моральної регламентації в суспільстві можна добитися поліпшення соціально-економічних та політичних умов життя громадян.

Е.Дюркгейм вважається одним із засновників широко розповсюдженого сьогодні методу структурного функціоналізму. Один з його головних принципів - розгляд суспільства як системи, що саморегулюється. Ця система має якості, що не рівні якостям її окремих елементів тощо. На основах його ідей згодом сформувався цілий напрямок політичної думки у Франції – солідаризм. Серед головних принципів цієї теорії – вимога заперечного ставлення до ідеї прав людини, оскільки це веде до порушення суспільної солідарності. Тому “права людини треба замінити на її обов’язки відповідно до місця особистості в системі соціальної солідарності” (Л.Дюгі).

Розвиток науково-технічного прогресу, політичні, соціально-економічні перетворення призвели до кризи позитивізму, на зміну якому на початку 20-х рр. ХХ ст. формується неопозитивізм, формами якого були логічний позитивізм, філософія аналізу, такі принципи як біхевіоризм, верифікація, кількісний об’єктивізм та ін.

У першій чверті ХХ століття було сформовано інтелектуальну основу нової науки, розроблено нові концепції, і якщо в Європі в той час переважали радикально-революційні течії із активною ідеологізацією

політичної науки, то в США розгортався буржуазно-реформаторський рух, в межах якого відбувався перехід від історичного аналізу політичних подій до спроб описати та пояснити функції державного апарату в конкретній політичній ситуації, вивчити та використати силу громадської думки у суспільно-політичному житті країни.

Серед провідних вчених в галузі політичних досліджень в той час виділялися: в США – А.Бентлі (вперше дав ґрунтовне пояснення сутності системи політичного плюралізму у демократичному суспільстві; У.Ліппман (вперше сформулював концепцію громадської думки); Е.-А.Росс (вивчав проблему соціального контролю в умовах ліберальної демократії); в Європі – Л.Дюгі (Франція) вивчав проблему соціального солідаризму; Г.Моска та В.Парето (Італія) започаткували в політичній науці теорію політичних еліт; Р.Міхельс (Німеччина) досліджував соціологічні аспекти виникнення і розвитку політичних партій.

Засновником нової політичної платформи буржуазного лібералізму в умовах державно-монополістичного капіталізму став Макс Вебер (Німеччина). З точки зору розвитку політичної думки привертає увагу його вчення про панування. За його думкою, панування – це шанс зустріти покору. Саме панування є процесом взаємного очікування: той хто наказує – очікує, що його наказ буде виконано; а той, хто підкорюється – очікує, що наказ буде мати прийнятний характер. Виходячи з такого підходу, М.Вебер виділяв три основні типи легітимного панування. Ці типи він виділяв з точки зору можливих (типових) мотивів підкорення:

- раціональне панування, яке засноване на інтересі, тобто роздумах підлеглих осіб про власну користь при виконанні наказу;
- традиційне панування, яке базується на “нравах”, тобто звичці до певного типу поведінки;
- харизматичне панування, яке засноване на особистих якостях підлеглих і, перш за все, на їх віру у суперлюдину, наділену надреальними якостями.

Антиподом харизматичного принципу він вважав принцип формального раціоналізму. Саму раціональність при цьому він розглядав крізь призму свободи. За думкою М.Вебера, людина вільна лише тоді, коли її дії раціональні, тобто, коли особистість чітко розуміє цілі, що вона переслідує та свідомо обирає адекватні засоби досягнення цих цілей. “Міра раціональності людських дій – є мірою її свободи”, – підкреслював М.Вебер.

М.Вебер активно дискутував з ідеєю марксизму про економічний детермінізм та доводив, що майбутнє людства буде пов’язано з прогресуючою раціональністю, де головною рушійною силою стане раціональна бюрократія

Криза 20-30-х років XX століття у світі стала переломним рубежем як для світової цивілізації, так і для політології зокрема. Два головні шляхи подолання кризи зумовили і різні пріоритети розвитку політичної науки. Так у Німеччині, Італії, Іспанії та СРСР в умовах суворої регламентації суспільного життя та панування тоталітарних режимів політологія перетворилася в елемент ідеології та пропаганди, інструмент забезпечення офіційної політики. В той час як у США, в межах так званого “нового курсу Рузвельда”, розпочалося оновлення традиційного капіталістичного суспільства на базі ліберально-демократичних принципів, утвердження соціальної ролі держави, поєднання приватновласницької економіки з державною системою захисту громадян. Це стимулювало появу соціальної замови на розвиток різноманітних емпіричних досліджень соціальних процесів і тому політологія стала швидко перетворюватися в так звану поведінкову науку, спрямовану на вивчення неформальних аспектів державного управління.

Головною метою розвитку політичних знань в США стало пояснення мотивів та чинників, що впливають на політичну поведінку людей. Ця тенденція політологічних досліджень особливо яскраво проявився у наукових трудах Ч.Мерріама та Г.Лассуела, які, виходячи з ідеї про те, що вивчення поведінки людей має спиратися на аналіз її настанов, через опитування громадської та особистої думки, фактично забезпечили конституювання біхейвіористського напрямку в політичній науці. Це фактично означало перехід від вивчення державних інститутів до аналізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження ролі та місця політичних партій у суспільному житті, значення виборів та громадської думки і таке інше. При цьому політичні дослідження почали широко спиратися на різноманітні емпіричні методи, що зумовило тісний зв'язок політології з соціологією.

Біхейвіоризм у політології особливо поширився після другої світової війни і зайняв панівні позиції не лише в США, а й в країнах Європи. Але вже з кінця 60-х років XX століття все гостріше стала проявлятися обмеженість лише емпіричного аналізу політики, на якому базувався біхейвіоризм. Особливо це проявлялося в межах прогностичного аспекту політичних досліджень. Суспільство вимагало більш широких політичних узагальнень з метою перетворення політики у більш прогнозовану та передбачувану сферу суспільної діяльності. Все це призвело до так званої постбіхейвіористської революції 50-60-х років XX століття, результатом якої стало досягнення певного консенсусу у розвитку політології – знову була відроджена увага по політико-історичних знань, досягнень політичної філософії та класичного конституціоналізму, але із збереженням переважно біхейвіористсько-функціональної орієнтації сучасної політології.

До сучасних політичних концепцій належать концепція тоталітаризму (Х.Арендт, Р. Арон, З. Бжезінський, К. Фрідріх та ін.) та суспільно-політичної модернізації (Г. Алмонд, З. Бжезінський, Л. Пай). Зокрема, Х. Арендт у праці "Походження тоталітаризму " (1951) вважає, що тоталітаризм виникає в атомізованому суспільстві, що складається з маси, а не з громадян. Злам класового суспільства та відсутність будь-якої суспільної структури спричинили появу тоталітаризму.

Р. Арон досліджував тоталітаризм шляхом його зіставлення з лібералізмом, беручи за критерій порівняння тип організації політичних партій. Поділивши індустріальні суспільства на монополістичні та конституційно-плюралістичні, до перших він відніс СРСР, де одна партія займала монополіне становище у суспільстві, а у суспільствах другого типу велике значення мають конституція та закони, які гарантують або захищають соціальний, національний, економічний, культурний плюралізм у суспільстві.

З. Бжезінський і К. Фрідріх вказують, що до тоталітарних режимів відносилися фашистські та комуністичні країни. Ознаками тоталітарної системи вони вважали домінуючу роль ідеології, яку продукувала правляча партія, терор, всіляке обмеження доступу до правдивої інформації, централізовану систему управління економікою.

Автори теорії модернізації вважають, що тенденцією розвитку політичної системи є перехід від традиційного до сучасного типу суспільства. Сучасний тип суспільства характеризує спроможність політичної системи до оновлення, мобілізації зусиль і виживання, зростання участі громадян у політичному процесі та структурна диференціація.

Виділяють два типи політичної модернізації: спонтанну (США, Англія) і повторну або "модернізацію навздогін " (країни Азії, Африки, Латинської Америки), тобто, розвиток на основі запозичених апробованих інститутів.

Серед сучасних концепцій політичної модернізації виділяється сформульована З.Бжезінським концепція трансформації колишніх комуністичних суспільств у сучасні демократичні суспільства. Ця трансформація, на його думку, проходить три етапи: 1) політична трансформація вищих органів влади і початкова стабілізація економіки. Етап починається після краху комуністичної системи і триває 1-5 років; 2) політична стабілізація поєднується з глибокими економічними реформами. Тривалість етапу - 3-10 років; 3) закріплення демократичних процесів і стабілізація економічного зростання. Тривалість етапу - 5-15 років.

У кінці ХХ ст. у центрі уваги вчених постала проблема глобалізації. Термін "глобалізація " увійшов у науковий обіг з ініціативи представників

"Римського клубу" в 60-х рр. і використовується для характеристики сучасних соціальних, економічних, політичних, трудових, міграційних, інформаційних, комунікаційних, торгових, фінансових, транспортних та інших процесів всеохоплюючого характеру. Глобалізація є якісно новою стадією розвитку світогосподарських зв'язків і означає "постінтернаціоналізацію" суспільного життя. Часто глобалізація ототожнюється західними дослідниками (Т. Парсонс, У. Робінсон, К. Пей, Н. Міддлтон, І. Валерстайн, Л. Склеір) з "глобальним капіталізмом".

В цілому ж глобалізація передбачає, що політична і будь-яка інша суспільна діяльність стає всесвітньою за своїми наслідками. Процес глобалізації сприяє взаємозв'язку і взаємозалежності всіх країн і етнонаціональних спільнот, "спресовує" світ у єдине ціле, перетворює всю планету на "світове село", формує так звану "світову культуру", забезпечує поширення в усьому світі таких політичних цінностей, як поділ влади, парламентаризм, політичний плюралізм, багатопартійність, пріоритет прав людини та багатьох інших.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Які загальні принципи розвитку політичної думки доби Просвітництва?
2. Чим відрізняються трактування суспільного договору, дані Т. Гоббсом і Дж. Локком?
3. У чому розходження теорій поділу влади Дж. Локка і Ш. Монтеск'є?
4. У чому полягає відмінність поглядів на демократію Ш.-Л. Монтеск'є та Ж.-Ж.Руссо?
5. Хто вважається засновником класичної концепції правової держави?
6. Як змінювалися погляди Г.В.Ф.Гегеля на державу.
7. У чому суть марксистського розуміння політики?
8. Які основні ідейно-політичні течії сформувалися в Європі в XIX ст.?
9. В чому полягають розбіжності процесу розвитку політичної думки на Заході та в СРСР?
10. У чому полягає сутність теорії політичної модернізації?
11. Що складає зміст явища глобалізації?

Додаткова література до лекції

Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. – Вып.1-4. – М., 1990-1991.

Баталов Э.Я. Политическая культура современного американского общества. – М., 1991.

Власть. Очерки современной политической философии Запада. – М., 1989.

Ган Д. Политическая наука в университетах США// Советское государство и право. – 1988. – №9.

- Гегель Г. Политические произведения. - М., 1978.
- Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання. - К., 1994.
- Гольбах П. Избранные произведения В 2-х т. - М., 1963.
- История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсисянца. - М., 1995.
- Дай Т., Зиглер С. Демократия для элиты. Введение в американскую политологию. – М., 1989.
- Кант И. Сочинения- В 6т - М., 1963 - 1966.
- Кокошкин А.А. Современная социология и политология в США// США: экономика, политика, идеология. – 1991. - №1.
- Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения. - М., 1955.
- Пейн Т Избранные произведения: В 3-х т. - М., 1961.
- Політологія історія та методологія / Андрущенко В. П., Антоненко В. Г., Ануфріїв Л. О та ін.; За ред. Ф. М Кирилюка. - К., 2000.
- Политология и современный политический процесс. – М., 1990..
- Федосеев А.А. Современная американская буржуазная политология: истоки, традиции, новации. – Л., 1989.

ТЕМА 3. БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

- 3.1 Українська політична думка в Х—XVIII ст.
- Пам'ятки політичної думки Київської держави.
 - Політична думка України періоду XIV - першої пол. XVII ст.ст.
 - Українська політична думка в період від Люблінської унії до козацько-гетьманської доби.
- 3.2 Основні напрямки розвитку вітчизняних політичних концепцій у XIX-XX ст. ст.
- демократичне народництво (український соціалізм);
 - лібералізм;
 - націонал-демократія (або націонал-державництво);
 - консерватизм;
 - український націонал-комунізм;
 - інтегральний націоналізм.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- назвати основні концепції суспільно-політичної думки часів Київської Русі;
- охарактеризувати головні періоди розвитку української політичної думки XI – початку XIX ст.;

- розрізняти основні напрямки розвитку української політичної думки середини XVI – першої половини XVII ст.;
- роз'яснити сутність проблеми співвідношення релігії та політики, духовної та світської влади у політичних концепціях XVII ст.;
- розкрити погляди українських мислителів козацько-гетьманської доби на державно-правовий розвиток України;
- охарактеризувати базові ідеї основних напрямів української політичної думки XIX-XX ст.
- проаналізувати та порівняти умови становлення українського лібералізму, консерватизму, народництва, націонал-комунізму та націоналізм

3.1. Українська політична думка в X—XVIII ст.

Найважливішими передумовами формування політичної думки на українських теренах були: перехід українського суспільства від варварської (докласової, доцивілізованої) фази розвитку до стадії цивілізованості (станово-класовий устрій, чітка диференціація суспільства з наявними механізмами регулювання суспільних суперечностей); інституціоналізація політичної системи українського суспільства феодального типу (князівська державність, інтеграція ранніх мікрополітичних утворень – племінних князів у державно-політичні макрооб'єднання імперського взірця); поширення давньої писемності, освіти, наукових знань; прихід християнства та його запровадження як офіційної релігійної доктрини Київської Русі; синтез східновізантійських та західноєвропейських культурних впливів.

Пам'ятки політичної думки Київської держави.

На початкових етапах своєї еволюції, і зокрема на першому з них, — часів Київської Русі (X—XIII ст.) українська політична думка розвивалась у різноманітних виявах інтелектуальної, духовно-естетичної діяльності (в художній літературі, історичних творах, публіцистиці, правових документах, релігійних проповідях і текстах тощо). Це пояснювалося синкретизмом суспільної свідомості та слабкою диференціацією інтелектуальної діяльності. Тому політичні ідеї, що вперше були сформульовані у творах державних діячів, церковних ієрархів, літописців Київської Русі, стосувалися питань виникнення української державності, її суспільно-політичного устрою, відносин влади і церкви, влади та особистості, місця Русі серед інших народів і держав світу та інших проблем. Найбільш відомими серед цих творів були «Слово про закон і благодать» (1052) першого митрополита з русинів Іларіона; «Руська Правда» (XI ст.), що складалася з трьох частин — «Правди Ярослава»

(початок XI ст.), «Правди Ярославичів» (1073—1076) та широкої редакції «Руської Правди» (початок XII ст.); «Повість минулих літ» (1113—1116), написана монахами – літописцями Нестором і Сильвестром, - перший загальнодержавний документ історичного змісту, споріднений із середньовічними західноєвропейськими хроніками; «Повчання» (близько 1117), написане великим князем київським Володимиром Мономахом; «Слово про Ігорів похід» (1185 чи 1187), написане невідомим автором, - найвизначніша поетична пам'ятка Київської Русі.

У згаданих творах було порушено такі політичні проблеми як: забезпечення незалежності та єдності Русі; утвердження рівноправного статусу Київської Русі серед інших країн світу; закріплення норм права і християнської моралі в суспільних і міжособистісних стосунках; дотримання присяги та норм права князями; верховенство світської влади над церковною; обґрунтування ідеї соціальної відповідальності влади перед народом (захист простих людей від утисків, сваволі привілейованих груп населення та княжої адміністрації); засудження князівських міжусобиць, селянських і міських заворушень як чинників, що дестабілізували становище всередині країни і полегшували її загарбання іноземними завойовниками.

В цілому двома головними концепціями суспільно-політичної думки княжих часів були концепція "богоугодного володаря " (представники - ігумен Феодосій Печорський і літописець Нестор) і концепція "князівського одновладдя" (представники - митрополити Іларіон та К.Смолятич).

Автори першої концепції сформулювали ідею "духовного проводу над світською владою", ідею необхідності об'єднання київських князів навколо церкви, а не навколо великокнязівського престолу, а також ідею божественної природи влади.

Прихильник другої концепції – Київський митрополит Іларіон – вбачав у сильній монархічній владі князя запоруку територіальної цілісності держави; церква, на його думку, повинна служити державі, охороняючи загальнодержавний централізм. Він вважав, що "закон" і "благодать" суперечать одне одному: закон роз'єднує народ, бо підносить одних й принижує інших, а благодать подарована всьому людству. На думку митрополита Іларіона, християнство повинно служити консолідації країни, а церква - державі та володарю.

Політична думка України періоду XIV - першої пол. XVII ст.ст.

Цей етап розвитку української політичної думки пов'язаний з галицько-волинським і польсько-литовським періодами української історії (XIV — перша половина XVII ст.). Його початок збігся в часі з утратою Україною національної незалежності й переходом під владу іноземних

держав — Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі. Становище тимчасово стабілізувалося лише з Люблінською унією 1569 р., за умовами якої більша частина України була інкорпорована до складу Польського королівства.

Розвиток української політичної думки у зазначених умовах значно загальмувався. Певною мірою пам'ятками політичної думки в Україні можна вважати Судебник 1468 р. (прийнятий за Казимира IV) і три Литовські статuti — 1529 р. (за Сигізмунда I Старого), 1566 р. (за Сигізмунда II Августа) і 1588 р. (за Сигізмунда III). У цих документах поряд із правовими ідеями викладено й певні політичні погляди — щодо централізації держави, зміцнення королівської влади тощо. Але практично до середини XVI ст. скільки-небудь помітних і яскравих виявів поживавлення політичної думки не спостерігалось.

Від середини XVI ст. українська політична думка розвивалась у двох напрямках: гострополітичному, або полемічному (В. Суразький, С.Оріховський, З. Копистенський, І. Борецький, І. Вишенський, Г. і М. Смотрицькі), та культурно-освітньому (Ю. Рогатинець, К. Ставровецький, С. і Л. Зизанії).

Ідеї морального консерватизму (традиціоналізму) та шанування закону (легізму), що склалися ще за часів Київської Русі, виявились у творчості С. Оріховського, який намагався синтезувати демократично-правові традиції Київської Русі з сучасними йому гуманістичними поглядами та обґрунтувати потребу оптимізації форми правління і політичного режиму Речі Посполитої.

Він екстраполював принципи гуманізму в суспільно-політичну площину і підкреслював такі положення: пріоритетність закону перед будь-яким рішенням монарха чи інших осіб; роль моралі та освіченості монарха в управлінні державою; необхідність врахування політичною елітою досягнень науки про керівництво суспільством і принципи справедливості.

С. Оріховський виклав своє розуміння суті держави, форми управління нею, бачення проблем політичної влади. При цьому його погляди пройшли складну трансформацію. Якщо у молоді роки він виступав проти ідеї божественного походження влади, відстоював принцип невтручання церкви у державні справи, то незадовго до смерті він висловився за зверхність папської влади над королівською. Це й відобразилося у розробленій ним, так званій, теорії "піраміди влади". Згідно з нею, влада в державі являла собою трикутник, у вершині якого була духовна влада, у лівому куті — священнослужителі, а справа — король.

Розробивши низку порад королеві щодо управління державою, С.Оріховський акцентував увагу на тому, що в основі функціонування християнської держави повинно бути дотримання права.

«Найсправедливіше, — радив він королю, — щоб ти перебував у межах свого обов'язку»; «...король вибирається задля держави, а не держава задля короля існує...»; «закон же, коли він є душею і розумом держави, є тому далеко кращим за непевну державу та більшим за короля»; «...король є вустами, очима й вухами закону». Фактично, С.Оріховський уперше в українській політичній думці сформулював демократичні принципи правової держави (задовго до виникнення самої концепції правової держави): верховенство права в суспільному та державному житті, зв'язаність законами дій державної влади тощо.

У полемічній літературі цього етапу, як правило, виділяють два напрямки: перший був орієнтований на унію православної та католицької церков (Л. Скарга), другий - виступав з антиуніатськими ідеями й за реформу православної церкви (Х. Філалет).

Головною тезою книги "Про єдність церкви Божої", автором якої є Петро Скарга, була критика православної церкви через пихатість константинопольських патріархів, тиранію візантійських імператорів, шлюби духовенства, за втручання світської влади в церковні справи тощо. На його думку, все це впливає на рівень християнської науки, розхитує моральні основи східного духовенства. Виступаючи за унію церков, П.Скарга вважав, що для цього необхідно: 1) визнання влади папи православною церквою; 2) єдність віри; 3) послух перед папою.

Х. Філалет (основна праця — «Апокрисис») будував свою концепцію у вигляді антитези поглядам П. Скарги. Теорія Х. Філалета впливала з таких положень: захист у релігійній формі ідеї рівності людей незалежно від соціального статусу; обов'язковий елемент суспільного клімату — релігійна толерантність, свобода совісті; необхідність дотримання прав народу його володарями; право народу на захист порушених свобод (у тому числі збройний); заперечення абсолютної влади королів, магнатів і папи римського; підпорядкованість дій феодалів суду підданих.

Х. Філалет одним із перших українських мислителів, які перебували в річищі гуманістичної та раціоналістичної традицій, запропонував та обґрунтував ідеї суспільного договору і природного права, обмеження влади законом тощо.

Проблема співвідношення релігії та політики, влади духовної та світської посідала центральне місце в політичних концепціях І.Вишенського та П. Могили.

Видатний український полеміст І. Вишенський, автор численних полемічних памфлетів, виступав із критикою тогочасного суспільного ладу та шляхти та висував концепцію колективної соборності правління християнською церквою, заснованою на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Свої погляди він намагався обґрунтувати, спираючись на ідею необхідності повернення до гуманістичних і демократичних принципів

раннього християнства. І. Вишенський, зокрема, визначив ці принципи (рівність, братерство, свобода, справедливість) наріжними для побудови справедливих суспільних відносин у сфері як релігійного, так і світського життя; базуючись на ідеї рівності, висловив думку про необхідність соборного правління християнської церкви людьми духовного сану та мирянами: стверджував рівноправність церков і необхідність підпорядкування їх лише Богові; відкинув як абсолютно безпідставну, необґрунтовану і невинуватену доктрину католицького універсалізму та абсолютного централізму папи римського; піддав гострій критиці дії світської влади, що порушували ідеали раннього християнства; велику роль відводив правосуддю, зокрема судовому захистові громадянських прав і свобод у разі їх порушення з можновладцями.

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія. Її засновник П. Могила, продовжуючи аргументацію І. Вишенського, розвинув ідею верховенства церкви над державою, що об'єктивно сприяло вмотивуванню незалежного від влади папи римського і польського короля існування Української православної церкви та збереженню ідентичності українського народу.

П. Могила виступав за підвищення ролі церкви у державі та суспільстві, її контроль за освітянським життям країни та був проти втручання держави у церковні справи. Проте окремі думки П. Могили йшли врозріз із ідеєю верховенства "стану священицького", про що свідчать його роздуми про сильного й могутнього "ідеального володаря", котрий отримує владу безпосередньо від Бога і про свої дії звітує тільки перед ним. В цілому П. Могила відводив церкві роль радника, а не верховника. Його погляди на співвідношення впливів церкви й держави в суспільному житті поділяли багато його сучасників і набули значного поширення з утвердженням російського впливу на українських теренах у XVII—XVIII ст.

Українська політична думка в період від Люблінської унії до козацько-гетьманської доби

Національно-визвольна війна середини XVII ст. і створення козацько-гетьманської держави започаткували нову фазу розвитку української політичної думки. Цей період її еволюції характерний насамперед посиленою увагою до осмислення проблем міжнародних союзів і міждержавних об'єднань України з Польщею, Росією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими суб'єктами тогочасної міжнародної політики, визначенням політичного статусу українського народу і створенням перших конституційно-правових документів.

Розв'язання порушених проблем було запропоноване на державному рівні Б. Хмельницьким у «Березневих статтях» 1654 р. та І. Виговським і

Ю. Немиричем у «Галицькому трактаті» 1658 р. У першому випадку йшлося про встановлення міждержавного (передусім воєнного) союзу з Росією, у другому — про створення федералістського об'єднання Польщі, Великого князівства Литовського та України. Обидва політико-правові документи не були повністю реалізовані: у першому випадку через свідоме порушення Росією умов укладеної угоди, у другому — через відсутність соціальної бази.

Найпомітнішим українським політичним мислителем другої половини XVII ст. став І. Гізель, основну працю якого «Мир з Богом людині» заборонив Священний Синод за оригінальність думки та невідповідність деяких її ідей догмам офіційного російського православ'я. Концепція І. Гізеля базувалася на постулатах суспільного договору та природного права. Мислитель, зокрема, визнавав за підданими право в разі порушення володарем умов угоди між ним і народом повстати і відібрати в нього владу.

Продовжувачами ідей П. Могили та І. Гізеля у першій чверті XVIII ст. виступили Ф. Прокопович і С. Яворський.. Каменем спотикання в накреслених ними концепціях було ставлення до реформ Петра І.

Визначний філософ, професор, ректор Києво-Могилянської академії Ф.Прокопович, поділяючи ідеї Петра І, виступив на захист повного підпорядкування Української церкви Російській державі та за встановлення абсолютистсько-монархічної форми правління. Він першим в умовах російської держави створив теорію освіченого абсолютизму, спираючись на теорії природного права та суспільного договору. На його думку, пріоритетною повинна бути світська влада, церква має підпорядковуватися державі. Абсолютний монарх, як верховний носій державної влади, ставився над усіма громадянськими законами, і усі його дії, спрямовані на загальну користь, справдовувалися. Носієм державної влади, за теорією освіченого абсолютизму Ф.Прокоповича, може бути лише освічений володар, "філософ на троні".

Інший представник Києво-Могилянської академії, С. Яворський, навпаки, засуджував російський «цезарепапізм» і прагнув обґрунтувати самостійність існування церковної влади, відстоював рівноправність світської та духовної знаті, намагався пристосувати ряд православних догм до католицьких схем.

Величезне значення для розвитку української політичної думки козацько-гетьманської доби мав документ, розроблений групою козацьких старшин на чолі з П. Орликом, П. Герциком і А. Войнаровським та відомий як "Конституція прав і свобод Запорозького Війська" («Конституція П. Орлика») (1710 р.). Хоча ця «Конституція» не мала юридичної сили, оскільки не набрала чинності в Україні, її поява свідчила про спорідненість української політико-правової традиції з

західноєвропейською. Перша конституційна пам'ятка Європи нового часу містила низку демократичних і прогресивних ідей: умотивовувала національно-державну незалежність України; закріплювала права та свободи козаків та інших соціальних груп українського суспільства; передбачала обмеження влади правом; забезпечувала поділ державної влади; гарантувала спадковість українських козацьких традицій демократизму, рівності й справедливості.

Певною мірою підсумком розвитку української політичної думки за попередні два століття вважають погляди Г. Сковороди. Його політична концепція нагадує витриману в ранньохристиянському дусі конструкцію І. Вишенського і містить такі базові положення: нищівну критику існуючого суспільного ладу з позицій раннього християнства, синтезованого з просвітницькою ідеологією; майбутню форму правління (в ідеалі) – демократичну республіку, де буде забезпечено соціальну рівність усіх громадян; способи досягнення окресленого суспільного ідеалу – просвітницькі; самопізнання, самовдосконалення, вияви «загальної любові», «доброї волі», «добродітності» тощо, поширення освіти в народі, плекання моральних традицій.

3.2 Основні напрямки розвитку вітчизняних політичних концепцій у XIX–XX ст. ст.

Головні особливості української політичної думки XIX–XX ст. визначалися тим, що вона розвивалася в соціальному середовищі, в якому зникали давні спадково-майнові ознаки, поступово руйнувався сільський традиційний спосіб життя і замість аграрного поставало масове індустріальне суспільство.

Україна впродовж XIX–XX ст. перебувала майже виключно в російській (з 1922 р. радянській) сфері впливу. Тому українська політична думка зазначеного часу зазнавала щонайперше впливів таких російських інтелектуально-політичних течій, як декабризм, панславізм, народництво, більшовизм і лише опосередковано – західноєвропейських течій, зокрема лібералізму, консерватизму, націоналізму тощо.

З огляду на розмаїття ідей розвиток української політичної думки XIX–XX ст. не був суцільним потоком, а являв собою кілька паралельних і окремих, хоча взаємопов'язаних і взаємозалежних напрямів, а саме: демократичне народництво (український соціалізм); лібералізм; націонал-демократія (або націонал-державництво); консерватизм; український націонал-комунізм; інтегральний націоналізм.

Демократичне народництво.

Виникло на першій фазі українського національного відродження та було найстарішим напрямом української політичної думки модерної доби. Спочатку демократичне народництво було досить тісно пов'язане з декабристським рухом на підросійських землях (П. Борисов, П.Вигодовський, І. Горбачевський, Я. Драгоманов, О. Усовський та ін.). Однією з перших пам'яток цього напрямку української політичної думки була Програма Товариства об'єднаних слов'ян, де висловлено наскрізні ідеї українського демократичного народництва: 1) ворожість до кріпацтва й самодержавства; 2) думки щодо демократизації суспільного та державного життя, конституційного перевлаштування імперії; 3) створення демократичної панслов'янської федерації.

Подальший розвиток демократичного народництва пов'язаний із прагненням його чільних представників зблизити соціальне й національне питання та розв'язати їх у ході соціальної революції, яка водночас мала би бути національною за характером і рушійними силами. Органічне поєднання національно-федералістичних, демократичних і соціалістичних (немарксистських) ідей дає підстави деяким науковцям визначати демократичне народництво як специфічно український різновид соціалізму – український соціалізм.

Поява Кирило-Мефодіївського братства (1846 р.) свідчила про кристалізацію народницько-демократичного руху в Україні та про широке осмислення власне українських проблем у контексті політичного буття всього слов'янського світу. Лідерами цієї організації були М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко. Один із братчиків Г. Андрузький вперше в новітній історії України запропонував конституційний проект організації суспільно-політичного устрою майбутньої України, що ґрунтувався б на засадах демократизації та федералізації Росії («Начерки конституції республіки»).

Програма діяльності кирило-мефодіївців, що була викладена у "Книзі буття українського народу" (автор М. Костомаров), спиралася на ідеї соціального месіанізму, панславізму, федералізму, християнського світогляду, егалітаризму. Новим елементом у цій програмі була поява романтичного націоналізму (патріотизму). Основою національного відродження братчики вважали визволення селянських мас («народу») від кріпацтва, метою була проголошена українська демократична республіка у складі федерації слов'янських народів.

Ієрархія завдань щодо соціальних перетворень уявлялася членам товариства такою: знищення кріпацтва й самодержавства в Російській імперії; демократизація суспільного життя; побудова слов'янської спілки християнських республік; поширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення слов'янами своєї християнської місії.

Загалом, ідеологія кирило-мефодіївців являла собою синтез романтичного етнографізму і культурництва з традиціями козацької державності та західноєвропейськими ідеями демократії, першими носіями яких в Україні XIX ст. були російські декабристи. Кирило-мефодіївська програма стала платформою українського національно-визвольного руху на кілька наступних десятиліть (до 1917 р. включно).

Українське народництво протягом другої половини XIX ст. розвивалось двома напрямками. Перший репрезентували поляки-українофіли, або хлопомани: Ф. Духінський, І. Терлецький, М. Чайковський, В. Антонович; другий, впливовіший, започаткував М. Драгоманов.

У концепції одного з найяскравіших представників першої течії В. Антоновича було висловлено наступні ідеї: вроджена нездатність і нелюбов українського народу до державного життя і перманентність опозиції до будь-якої форми держави; протиставлення самозорієнтованості державності вільній творчій суспільності; несумісність принципів демократизму з існуванням бюрократичного апарату; ототожнення демократії з народоправством, а українського народу — з трудовим селянством.

Визначне місце в історії політичної думки України другої половини XIX ст. посідає творчість М. Драгоманова, який продовжив традиції Кирило-Мефодієвського братства. Аналізуючи державу, М. Драгоманов вважав, що її суть найперше полягає у правах, якими наділені в ній громадяни, у правовому статусі особи. Він прагнув здійснення "політичної реформи всієї Росії на началах свободи і децентралізації", бо "державна централізація багато несе зла і мусить уступити колись місце другим, кращим формам громадського устрою".

Суть програми, виробленої М. Драгомановим, полягала в забезпеченні національних інтересів України через конституційно-правову реорганізацію Росії; федералізацію Росії та Австро-Угорщини; надання твердих гарантій конституційним правам громадян; надання права самоврядування для окремих регіонів і національностей та забезпечення вільного розвитку української культури. Провідною для М. Драгоманова була думка про те, що «не народи існують для держав, а держави для народів». Соціалізм він розглядається як спосіб утвердження соціальної справедливості та підвищення добробуту народу.

Ідейними спадкоємцями М. Драгоманова виступили С. Подолинський, М. Павлик, І. Франко, С. Петлюра, М. Грушевський та ін. І якщо С. Подолинський і М. Павлик кристалізували саме соціалістичні аспекти драгоманівської програми, то І. Франко і С. Петлюра поступово еволюціонували від соціалізму до націонал-демократії, а М. Грушевський навпаки — від націонал-демократії до соціалізму, причому прорадянського

забарвлення. Серед партійних діячів Наддніпрянщини соціалістичні ідеї розвивали Л. Юркевич-Рибалка, Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Порш, М. Шаповал, В. Винниченко.

Загалом народницько-демократичну традицію України кінця XIX - початку XX ст. характеризували дві виразні ознаки: 1) прагнення до громадянської та національної свободи; 2) ідеалізація народу й вимоги соціальної справедливості. Із зазначених складових найвиразнішою була друга. Турбота про захист соціально-економічних інтересів знедолених мас становила ідеологічний лейтмотив усього напрямку.

Демократично-народницька течія мала певне наукове обґрунтування. Особливою оригінальністю відзначалися наукові розробки, що їх нарівні з М. Грушевським здійснювали в міжвоєнний час (1918—1939 рр.) Р.Лашенко та С.Шелухін. Зазначені вчені та політичні діячі обґрунтовували можливість і доцільність федеративного чи конфедеративного об'єднання з тими країнами, з якими Україна мала й підтримувала історичні зв'язки, зокрема з Литвою та Білоруссю (М.Грушевський), Росією (Р. Лашенко), Чехією, Сербією, Хорватією, Словенією, Словаччиною (С. Шелухін).

Загалом саме історико-правовий аспект виявився найбільше опрацьованим у творчості цих вчених-народників. Вони вважали, що федерація є оптимальною формою державного устрою майбутньої України і має сприяти зміцненню її державності. Разом з тим, наприклад, для М. Грушевського була характерна еволюція поглядів від федералістичних до самостійницьких..

Стрижневими у їх світоглядній платформі вчених-народників були такі засади: народоправство (демократизм); егалітаризм та ідея безкласовості української нації; розуміння народу як територіальної (а не етнічної) одиниці; пріоритет прав народу над правами держави. Вони зазначали, що вирішення національного питання українського народу нерозривно пов'язане з проблемою централізованої Росії у вільну правову державу. Виходячи з цієї думки, учені-народники закликали до об'єднання всіх сил у справі досягнення народного суверенітету та народоправства. Водночас лунали звинувачення у відсутності української державності у бік сусідніх країн (насамперед Росії та Польщі) і доводилася думка, що український визвольний рух є неповторним і тому в майбутньому державному будівництві треба спиратися на власний політичний досвід та історичні традиції.

Позиції демократичного народництва помітно послабили у 20— 30-х рр. XX ст., що певною мірою було викликано появою досить потужних альтернативних рухів – інтегрального націоналізму, націонал-комунізму та націонал-демократії, а також усвідомленням провини українських соціалістів за поразку у політичних подіях в Україні 1917— 1920 рр.,

кризою демократичних режимів у загальноєвропейському масштабі та становленням тоталітарних режимів.

У 30—50-х рр. соціалістичні ідеї (немарксистського характеру) в еміграції намагалися розвивати В. Винниченко та І Багряний, які пережили тривалий період захоплення націонал-комунізмом. В. Винниченко (основна праця — «Конкордизм») виступив зі спробою обґрунтування нового суспільного ладу, який має поєднувати кращі здобутки комуністичної та капіталістичної систем. Фактично це був український варіант доктрини конвергенції двох антагоністичних систем, висунутої на Заході в 50—60-х рр. І. Багряний, автор численних публіцистичних оглядів, умотивував потребу відмовитися від тоталітаризму (у вигляді комунізму, інтегрального націоналізму чи фашизму) та переорієнтувати свою діяльність на засвоєння й поширення демократичних ідей (близьких до ідей Соцінтерну). Особливі надії він покладав на здобуття Україною незалежності внаслідок демократичної революції та дезінтеграції СРСР.

Лібералізм

Поширення ліберальних ідей в Україні не мало такого розмаху, як це мало місце в країнах Західної Європи ХІХ ст. Процес сприйняття політико-економічних постулатів лібералізму в Україні не був ані цілісним, ані успішним. Таке вкрай повільне сприйняття ліберальної доктрини українською інтелігенцією та широкими колами українського суспільства обумовлювалися наявністю авторитарного типу політичного режиму в підросійській Україні, жорстоким придушенням будь-яких проявів національно-визвольного руху і внаслідок цього — засиллям і популярністю радикальних течій (у формі російського революціонізму чи українського народництва). Сам характер політичної системи, яка впродовж тривалого часу перебувала в незмінному вигляді, консервував наявний стан речей і перешкоджав розвиткові й поширенню поміркованих поглядів. Унаслідок цього ліберальна модель перевлаштування суспільного життя так і не набула в Україні завершеної форми упродовж ХІХ—ХХ ст.

Вирізняють дві спроби щодо впровадження ідей лібералізму в Україні. Перша була пов'язана з намаганням М. Драгоманова впровадження західних ліберальних ідей в українське середовище у другій половині ХІХ ст. та поєднання їх із соціальною та національною ідеями; друга мала переважно космополітичне забарвлення і виявилася в науково-культурній діяльності представників російської ліберальної течії в Україні кінця ХІХ—початку ХХ ст.

Частково ліберальні ідеї прижилися, хоча й зазнали певної трансформації в українському народництві, націонал-демократії та консервативній доктрині В. Липинського, який вважав саме

М. Драгоманова своїм попередником. Поширенню ліберального світогляду в Україні, окрім М. Драгоманова, сприяли також Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський, М. Ковалевський, В. Вернадський..

Серед помітних діячів української діаспори виразну прихильність до ідей лібералізму зберіг хіба що один І. Лисяк-Рудницький. За винятком кількох концептуальних праць Б. Кістяківського («Держава правова і соціалістична», «Соціальні науки і право»), жоден із цих мислителів не залишив спеціально присвяченої проблемам лібералізму праці.

Центральними в системі координат українського лібералізму були такі погляди: 1) існування демократичної держави можливе лише за умови політичної свободи (М. Драгоманов), де остання тлумачиться як сукупність конституційне закріплених прав громадян; 2) домінантною цінністю у співвідношенні «людина — суспільство — держава» є «людина» незалежно від соціального статусу конкретної особистості; 3) в системі політико-економічних категорій центральною є категорія приватної власності на засоби виробництва (М. Туган-Барановський); 4) визнання верховенства права в суспільному житті, необхідності поєднання соціальної та правової ідей (Б. Кістяківський); 5) пріоритет загальнолюдських цінностей над соціально-класовими чи національними, необхідність раціонального влаштування суспільного життя (на цьому ґрунті постало вчення В. Вернадського про ноосферу як сферу людського розуму); 6) децентралізація держави як засіб обмеження державної влади та надання умов для реалізації місцевого самоврядування (М. Драгоманов); 7) популяризація етичних засад політичної діяльності, пов'язаності політики та моралі (М. Драгоманов).

Більшість українських лібералів вірила в можливість здійснення національних прагнень українського народу та захисту конституційних принципів у межах оновленої та демократизованої федеративної Росії. Осягнувши в особі своїх кращих представників (зокрема Б. Кістяківського) необхідність створення правової держави, український лібералізм кінця XIX — початку XX ст. залишився майже байдужим до проблем самостійності України й побудови суверенної національної держави.

У 70- 80-х рр. XX ст. гуманістична традиція українського лібералізму була сприйнята українським дисидентським підпіллям і знайшла вияв у правозахисній діяльності (зокрема в діяльності та програмних документах Української Гельсінської групи). Тоді й було порушено питання політичної незалежності України з дотриманням прав і свобод особистості.

У першій половині 90-х рр. XX ст. в Україні було здійснено третю спробу рецепції ліберального світогляду. На цьому етапі його носіями стало майже 10 політичних партій (ЛПУ, ЛДПУ, КДП, НДП та ін.). Знову постало питання синтезу соціального й національного елементів у ліберальній течії.

Націонал-демократія (або націонал-державництво)

Цей напрям української політичної думки зародився в Галичині наприкінці XIX ст. та був пов'язаний насамперед з іменами І. Франка, Ю. Бачинського та Л. Цегельського. Лише згодом нова інтелектуально-політична течія набула певного поширення серед діячів Наддніпрянщини, які до подій 1917— 1918 рр. перебували переважно на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від вимог народницького федералізму до ідей національно-державної незалежності (С. Петлюра, О. Шульгин, Є. Чикаленко та ін.). Кристалізація націонал-демократичної платформи відбувалась у 20—30-х рр. під впливом усвідомлення провини українських соціалістів за поразку національної революції 1917—1920 рр. та ознайомлення з політичною ситуацією в тогочасній Європі.

Науковий фундамент під націонал-демократичні ідеї підвели С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський, С. Рудницький, О. Ейхельман, О. Лотопський, А. Яковлів.

С. Дністрянський і О. Ейхельман зробили спробу підготувати проекти конституцій для України, з урахуванням притаманних, на їхню думку, українському народові національно-державних та етнопсихологічних традицій. Окрім того, представники націонал-демократичного напрямку обґрунтовували концепцію федерації, яку намагалися поєднати з постулатом про право народів на самовизначення.

Базовими для націонал-демократичного напрямку стали наступні засади: 1) інтерес нації та держави – найвищий критерій історичної оцінки в разі домінування суверенності нації над суверенністю держави (за винятком позиції О. Ейхельмана); 2) обґрунтування права українського народу на самовизначення в межах власної етнічної території; 3) ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації; 4) визнання національної ідеї та психології основою буття й сутності нації.

Водночас обстоювався погляд на національну ідею як на основний критерій за розмежування народу і нації, підкреслювалася необхідність проведення політики «дрібної праці» та утвердження ролі Галичини як «П'ємонту» України.

Спадкоємцями національно-державницьких ідей (і певною мірою — неосоціалістичних елементів демократичного народництва) виступають представники сучасних правочентристських партій України (Рух, УРП та деякі інші).

Консерватизм

Цей напрям набув в Україні ще меншого поширення, ніж лібералізм, і впродовж тривалого часу залишався екзотичним свідченням існування

нетривких, монархічних традицій. Безпосередня його поява була викликана необхідністю захисту національних традицій, що опинилися в небезпеці внаслідок політики русифікації (в підросійській Україні) та полонізації (в Галичині).

Однією з перших пам'яток консервативної думки в Україні була «Історія Русів» (1818— 1822 рр.) – полемічна праця з виразним антиросійським спрямуванням. У XIX ст. до консервативної течії української політичної думки належали: Г. Галаган, Г. Милорадович, В. Горленко, П. Куліш, М. Гарасевич, Д. Зубрицький, І. Могилянський, Й. Лозинський, Й. Левицький та ін. На галицьких теренах особливо помітний внесок у розвиток консервативного напрямку зробила «Руська трійця» — М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, які поєднували несприйняття й засудження тогочасної дійсності з ідеалізацією минулого.

Кристалізація ідейного підґрунтя українського консерватизму була спричинена існуванням в Україні Гетьманату П. Скоропадського (1918), необхідністю вмотивування політико-правових підстав цього режиму й доведення правонаступництва монархічно-гетьманських традицій в українському політичному середовищі.

Український консерватизм формувався як політико-ідеологічна концепція під досить відчутним впливом західноєвропейської історіографії та політології. Традиційними для нього є екскурси як в історію середньовічної України (Галицько-Волинського князівства, гетьманської держави Б. Хмельницького), так і в історію України новітнього часу (добу національно-визвольної боротьби 1917—1920 рр.). Наслідком синтезу таких різномірних елементів стала поява консервативної концепції – мабуть, найціннішої складової доробку української політичної думки. На концептуальному рівні ця теорія постала переважно завдяки діяльності трьох найвидатніших представників консерватизму – В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського. На консервативних позиціях у першій половині XX ст. перебували також такі відомі мислителі, як О. Назарук, Д. Дорошенко та А. Шептицький.

Найбільшим і найвпливовішим представником українського консерватизму був В. Липинський. Провідними цінностями його політичної філософії були держава і нація. Ототожнюючи ці поняття, В. Липинський зняв проблему кристалізації модерної української нації та замінив її проблемою творення держави. Ідеал майбутньої Української держави він убачав у незалежній трудовій і легітимній (правовій) монархії зі спадковою (дідичною) гетьманською владою — монархії англійського взірця. До такої форми правління як оптимального способу організації вищої державної влади В. Липинський прийшов, проаналізувавши три методи розв'язання проблеми державного будівництва: демократія з республікою; охлократія з диктатурою; класократія з правовою монархією.

Під демократією вчений розумів нічим не обмежений суверенітет (самодержавство народу), під охлократією — необмежене панування однієї соціальної групи (верстви чи партії) над суспільством, під класократією — владу виборної аристократії, обмеженої послухом монархові, моральними традиціями та правом.

Основною умовою реалізації ідеї української державності В. Липинський вважав єдність суспільства — релігійну, регіональну, політичну, національну, організаційну. Досягнення цієї єдності мислитель вбачав у розвитку ідеї територіального патріотизму — єдності всіх громадян України, незалежно від національної, конфесійної чи соціально-класової ознак, та залученні до творення Української держави не тільки народних мас, а й еліти. Політична програма будувалася на таких засадах: гарантії прав і свобод особистості; стабільний державний правопорядок; поділ державної влади; забезпечення права приватної власності на землю і проведення аграрної реформи, що зупинила б пролетаризацію селянства й забезпечила стабільну соціальну опору державній владі; об'єднання всіх українських земель в одній державі (ідея соборності); відмова від будь-яких зовнішньополітичних орієнтацій, орієнтація на власні сили; організація української еліти, яка пропагувала б культ держави і навколо якої мали б згуртуватися всі верстви українського суспільства; християнська етика — ірраціональний чинник, що має сприяти процесові державотворення.

Саме відсутністю об'єднавчої національної ідеї та неправильною державною стратегією В. Липинський пояснював відсутність української державності та поразку національної революції 1917—1920 рр.

Консервативна концепція С. Томащівського складалася з уявлень про консервативні традиції Галицько-Волинського князівства, апології діяльності греко-католицької церкви та її релігійно-етичних засад (клерикалізм), ідеї територіального патріотизму (в останні роки життя він перейшов на позиції полонофільства). Причинами втрати Україною шансу на здобуття державної незалежності в 1917—1920 рр. мислитель уважав відсутність єдиної державної ідеї, брак політико-економічної та культурної рівноваги між містом і селом.

С. Томашівський також запропонував теорію європеїзації, де йшлося про необхідність адаптації запозичених західноєвропейських здобутків до реальних політичних потреб України. На думку мислителя, практична політика має ґрунтуватися лише на апробованих історичним досвідом зразках політичного життя країн Західної Європи, зокрема Англії. На відміну від В. Липинського, С. Томашівський не розмежовував монархії та республіки і не ототожнював їх із демократіями. Він уважав, що монархія сумісна з демократією, якщо вона не є абсолютною; республіка є

прийнятною для України формою правління, якщо вона еволюціонуватиме спочатку від традиційної монархії – гетьманату.

Інший представник консервативного напрямку політичної думки в Україні В. Кучабський називав свою концепцію «позитивним мілітаризмом»; вона була проіннята вірою в те, що провідну роль у заснуванні монархічної держави мають відігравати люди військового духу та організації. Програма В. Кучабського містила в собі наступні вимоги: подолання анархізму української еліти та її підпорядкування державним інтересам; підвищення освітнього рівня, насамперед молоді; відродження традиційних моральних цінностей; рекрутування нової еліти з представників різних верств суспільства; усунення декласованої інтелігенції від проводу в національному русі. Особлива надія на відродження української державності покладалася на «український П'ємонт» - Галичину, яка зможе організувати решту України на визвольну боротьбу.

Усіх цих представників українського консерватизму об'єднували спільні ідеї: критичне ставлення до української народницько-соціалістичної демократії, націоналізму та російського більшовизму; визнання провідної ролі держави в соціально-політичному житті; пошуки нових методів організації суспільних відносин, що спиралися б на представництво і співробітництво всіх класів; визнання керівної ролі нової української політичної еліти в державотворчому процесі.

Після другої світової війни консервативний напрям не набув значного поширення та великої суспільної ваги навіть в еміграції. У 90-их рр. ХХ ст. з'явилися спроби деяких сучасних політичних партій України, насамперед правого та правоцентристського спрямування, використати консервативну традицію української політичної думки для обґрунтування своїх ідеологічних позицій (УРП, УКРП, УНКП).

Український націонал-комунізм

Його поява й поширення були спричинені насамперед слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху. Поразка національної революції та розпочата більшовиками українізація (з 1923 р.) навіяли деяким представникам українських лівих надію на те, що можна виправити критичне становище, в якому опинилася Україна, методом порозуміння, компромісу з російськими більшовиками, які перебрали на себе державне керівництво, і навіть досягти незалежної державності. Виступаючи за співпрацю з російськими більшовиками на ґрунті спільної (марксистської) доктрини, українські націонал-комуністи об'єктивно сприяли подальшому розколові єдиного фронту боротьби за самостійність України і прирікали себе на політичну поразку.

Від самого початку український націонал-комунізм не був монолітною політико-ідеологічною течією та розпадався на кілька напрямів. Зокрема фахівці виділяють наступні напрями:

1) ліва течія в УСДРП (1917—1918 рр.; головні представники: П. Буценко, В. Врублевський, Е. Касьяненко, Ю. Медведєв, Е. Неронович);

2) течія, що обстоювала потребу створення самостійної української компартії (більшовиків) (1918—1919 рр.; головні представники: Г. Лапчинський, С. Мазлах, В. Шахрай, певною мірою М. Скрипник);

3) колишня ліва течія в УПСР, пізніше — УКП (боротьбисти) (1918-1920 рр.; головні представники: Г. Гринько, В. Еллан-Блакитний, О. Любченко, О. Шумський);

4) незалежна ліва течія УСДРП, пізніше УКП (укапісти) (1920-1925 рр.; головні представники: М. Авдієнко, А. Драгомирецький, Ю. Кулиниченко, А. Річицький (Пісоцький), М. Ткаченко);

5) самостійницька течія федералістів у КП(б)У (1919-1920 рр.; головні представники: Е. Касьяненко, Я. Ландер, Г. Лапчинський, П. Попов);

6) закордонна група УКП (1920-1922 рр.; головні представники: В. Винниченко, З. Висоцький, В. Левицький, В. Мазуренко)

Теоретичним підґрунтям українського націонал-комунізму стали гострополемічні та публіцистичні твори В. Шахрая («Революція на Україні», 1918), С. Мазлаха та В. Шахрая («До хвили. Що діється на Вкраїні і з Україною?», 1919), М. Хвильового («Камо грядеши», «Думки проти течії»; «Україна чи Малоросія?»; «Апологети писаризму»). Політичну концепцію націонал-комуністів підкріплювали економічні дослідження М. Волобуєва, Г. Гринька, С. Діманштейна і В. Доброгаєва про колоніальний статус української економіки в системі народно-господарського комплексу СРСР та історичні праці М. Равича-Черкаського і М. Яворського, в яких обґрунтовувалися ідеї «двокорінності» КП(б)У та потреби незалежного розвитку української радянської державності. У площині практичної політики під час українізації (1923 – 1933рр.) ідеї націонал-комунізму намагалися реалізувати М. Скрипник та О.Шумський.

Найяскравішим представником націонал-комунізму був письменник і публіцист М. Хвильовий. Головними завданнями, що постали перед Україною, він уважав: 1) подолання комплексу просвітянської провінційності, меншовартості («малоросійства»), виплечаних століттями російського панування; 2) переродження нації на засадах волюнтаризму та досягнення українцями ідеалу європейської людини фаустівського типу – людини-громадянина, носія етики активізму, творця культурних і суспільно-політичних цінностей та рушія історії.

Гасло культурного Ренесансу на українських теренах - проголошене М. Хвильовим, було наслідком відмови від односторонньої орієнтації на Росію та обраного курсу на засвоєння культурної спадщини «психологічної

Європи». Оскільки для М. Хвильового культурні процеси уявлялися тісно пов'язаними з політичними, він вважав боротьбу за самостійність української культури складовою процесу кристалізації української нації та створення повноцінного й незалежного від Москви державного організму у формі радянської соціалістичної республіки. Він виявився фактично і найпопліднішим поборником ідеї самостійної комуністичної України.

Націонал-комуністичні ідеї набули «другого дихання» на ранньому етапі дисидентського руху в Україні (60-ті рр.). Їх обстоювали тоді І. Дзюба, Л. Плющ, М. Руденко та ін. Націонал-комунізмом був пройнятий один із перших програмних документів українського дисидентства — праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.), в якій викривалися відхилення радянської національної політики в Україні від ленінських принципів і заклиалося відновити ці принципи. Надалі націонал-комуністичні ідеї поширення в Україні не набули.

Інтегральний націоналізм

Як новітній напрям політичної думки та ідеологічна підстава організованого націоналістичного руху інтегральний націоналізм пройшов у своєму розвитку три стадії:

1) ранню, або романтичну, пов'язану майже виключно з ім'ям М. Міхновського;

2) класичну, або власне інтегральну, яку уособлювали Д. Донцов, М. Сціборський, С. Бандера, Я. Стецько;

3) сучасну, що не має виразного ідеологічного обличчя, уособлюється діяльністю декількох політичних угруповань (КУН, ОУН(м), ОУН(б), ДСУ, УНА – УНСО), які так чи інакше намагаються ревізувати ідеологічні постулати своїх попередників.

Романтичний націоналізм М. Міхновського виник у формі соціал-самостійництва – суміші незалежницьких ідей та віри в соціалістичний лад як єдино можливий для України устрій. Саме він був першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення. На його думку, "державна самостійність є головною умовою існування нації". М. Міхновський пропонував йти до незалежності опробованими шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції націоналізму європейського типу

Головною вадою українського визвольного руху М. Міхновський вважав «брак націоналізму серед широкого загалу». Завдання-мінімум, яке він висував перед українством – це відновлення історичного легітимізму й повернення до умов Переяславської угоди 1654 р. Досягнення повної незалежності України мислитель вважав метою-максимумом. Він одним із

перших висунув гасло «Україна для українців», яке стало невід'ємною ознакою українського інтегрального націоналізму.

Віра в націю як найвищу суспільну цінність сягнула гіпертрофованих розмірів в ідеологічній конструкції Д. Донцова . Як і М. Міхновський, на початку своєї ідейної еволюції він віддав данину захопленню соціалізмом, але потім неодноразово змінював свої позиції. В концепції інтегрального націоналізму Д. Донцова домінували такі принципи: вольовий початок у прагненні до життя, до влади, до експансії; постійне прагнення до боротьби за незалежність; романтизм і фанатизм у національній боротьбі; синтез національного та інтернаціонального; необхідність виховання нової політичної еліти; орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

Спираючись на вчення Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше та інших, Д. Донцов обстоював думку про придатність більшості засобів у боротьбі за виживання нації.

У час, коли тоталітарні рухи здобували перемоги в Європі (20—30-ті рр. XX ст.), ідеї Д. Донцова набули величезної популярності в середовищі галицької молоді. А втім, спроба Д. Донцова підпорядкувати тоталітаризмові український національний рух не була єдиною, тим більше, що сам ідеолог руху організаційно не належав до націоналістичних структур. Свою модель майбутньої української державності запропонував один із чільних лідерів ОУН М. Сціборський. Піддавши гострій критиці демократію, соціалізм, комунізм і монархізм, він запропонував створення альтернативної державної форми — націократії як «режиму панування націй у власній державі, що здійснюється владою всіх соціальне корисних верств, об'єднаних у представницьких органах державного управління».

М. Сціборський, обстоюючи гасло «державна вище партій і класів», заперечував право участі політичних партій в управлінні державою та розглядав диктатуру як оптимальний засіб здійснення державної влади на час національної революції. Опорою режиму мала стати революційна націоналістична організація, яка перебрала б на себе диктаторські функції на час перехідного періоду. Населенню, за схемою М. Сціборського, надавалася можливість участі в громадсько-політичному житті через представництво в органах місцевого самоврядування, в синдикалістських організаціях фашистського зразка та через вибори до обмеженого в законодавчих функціях національного парламенту — Державної Ради.

Після краху фашистського й нацистського режимів Італії та Німеччини, поразки УПА в боротьбі проти СРСР інтегрально-націоналістичні доктрини швидко втрачали соціальну базу. Тоталітарна хвиля в країнах Заходу почала спадати. Перебуваючи в еміграції, діячі націоналістичного руху мусили враховувати такі суттєві зміни в політичному кліматі Європи. Відповідно до цього почався перегляд ідеологічних постулатів, які тривалий час вважалися непорушними, та

поступова «демократизація» інтегрального націоналізму. З особливою виразністю ця трансформація простежується в працях націоналістичне зорієнтованих авторів повоєнного періоду: Й. Горнового («СРСР— країна найжорстокішого гноблення народів: визиску працюючих»), П. Полтави («Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу»), Я. Старуха («Упир фашизму»), П. Думи («Ідейно-політичне обличчя більшовиків»), Д. Шахая («Тактика щодо російського народу»).

Завдяки публіцистичним творам В. Мороза («Серед снігів», «Репортаж із заповідника імені Берія») інтегрально-націоналістичні ідеї потрапили в середовище українських дисидентів, хоча ні в 60—80-х рр., ні згодом помітного успіху вже не мали.

Питання для самоперевірки та повторення

1. У чому полягають відмінності між концепціями "богоугодного володаря" та "князівського одновладдя"?
2. Кого із українських мислителів можна віднести до гуманістів?
3. Хто розробив "піраміду влади" і в чому її суть?
4. Які напрямки можна виділити у полемічній літературі?
5. Порівняйте розвиток політичної думки в Україні й Західній Європі за середньовіччя та в XVII—XVIII ст.
6. Який внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія?
7. Визначте базові ідеї кожного з напрямів української політичної думки XIX—XX ст.

Додаткова література з теми

- Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник.- К., 2001.
- Воромкова В.Г., Ясир И.Д. Зарождение й зволюция либерализма в Украине в XIX — начале XX в. — Донецк, 1993.
- В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна // В. Липинський. Студії. Т. 1. - К.- Філадельфія, 1994.
- Винниченко В Відродження нації - К., 1990.
- Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів, 1996
- Грушевський М Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991.
- Гунчак Т Україна, перша по'ювина XX ст. Нариси політичної історії. - К., 1990.
- Депенчук Л. Богдан Кістяківський. - К., 1995.
- Донцов Д . Історія розвитку української державної ідеї. - К., 1993.
- Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920-30-ті рр.) // Українські варіанти - 1998. - № 1.

- Історія суспільної думки України (друга половина XIX - початок XX ст.). Хрестоматія. -Дніпропетровськ, 1994.
- Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського //Нова політика. - 1998. - № 6.
- Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX ст.: соціально-політичний портрет. — К, 1993.
- Копиленко О.Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991.
- Круглашов В. Європоцентризм Михайла Драгоманова// Політика і час.- 2001.- №11.
- Кучабський В. Україна і Польща. - Львів, 1993.
- Кухта Б. З історії української політичної думки. - К., 1994.
- Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Хроніка 2000. - 1993. -№3-4.
- Міхновський М. Самостійна Україна. - Київ, -Львів, 1991.
- Нічик В.М; Литеинов В.Ц., Стратій Я.М. Гуманістичні ідеї на Україні. — К, 1991.
- Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині ХУІІ ст. — К., 1984.
- Скуратівський А. Ідеї права та правової культури в українській суспільно-політичній і правовій думці, витоки та еволюція // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України - 2001. № 2. - част.ІІ.
- Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - № 1-2.
- Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. - К., 1996.

ТЕМА 4. ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

- 4.1 Походження політики, основні теоретичні підходи щодо її сутності.
- 4.2 Структура політики, її функції і види.
- 4.3 Взаємодія політики з іншими сферами громадського життя.
- 4.4 Основні теорії щодо меж політики в житті суспільства.

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- визначити основні теоретичні підходи щодо походження та сутності явища політики;

- пояснити відмінності у підходах різних політологічних шкіл до трактування терміну «політика»;
- визначити мету, призначення та види політики;
- розрізняти основні елементи структури політики;
- розкрити суть основних функцій політики;
- виявляти напрямки взаємодії політики з іншими сферами суспільного життя;
- розрізняти основні теорії щодо меж просування політики в життя суспільства.

4.1. Походження політики, основні теоретичні підходи щодо її сутності.

Термін "політика" у науковий оборот ввів Аристотель у IV ст. до н.е. Грецький філософ визначав її як мистецтво управління державою, під якою розумівся поліс. Проте виділення політики в особливу сферу громадського життя відбулося задовго до того, як греки почали активно користуватися цим поняттям. Хоча політика виникла декілька тисяч років тому, вона формувалася значно пізніше, ніж економічні і соціальні відносини, як і мораль.

Історія політичної думки надає різноманітні підходи щодо проблеми генезису політики.

Першим уявленням про природу політики було теологічне, яке пояснювало її походження, як і в цілому людського життя, із божественної волі.

Іншим поширеним підходом стало антропологічне трактування, яке обґрунтовує необхідність політики природою людини. Так, визначення людини як істоти політичної, висловлене Аристотелем, підкреслювало, що політичне спілкування відповідає природі людини і її прагненню до блага. Початковими формами політичного спілкування виступали сім'я і селище, а вищою формою - держава. Політика дозволила людині приборкати власний егоїстичний тваринний початок і втілити загальну користь і справедливість. Близьку думку в XVII ст. було висловлено англійським мислителем Т. Гоббсом, який трактував природу людини як егоїстичну і жадібну, що породжує в суспільстві "війну всіх проти всіх". Інстинкт самозбереження і природний розум підказали людям необхідність створення такого політичного інституту, як держава. Таким чином, політика формується завдяки піднесенню людини над власним звірячим станом, а сама політика перетворила тварину в людину. Т. Гоббс виходив із біологічної природи людини, розповсюджуючи на неї всі властивості живої природи.

Визнання загальних для людини і тварини початків (загальних інстинктів, моделей поведінки) лежить в основі сучасних біологічних

трактувань природи політики. Так, відповідно до уявлень австрійського етолога К. Лоренца, людині, як і будь-якому тваринному, властива агресивність і інстинкт боротьби за виживання, при тому, на відміну від більш небезпечних тварин, менше небезпечні істоти - люди - володіють більш слабким початком, що стримує цю агресивність. Саме агресивністю К.Лоренц пояснював численні війни, конфлікти і революції, хоча й вважав за можливе її послаблення й обмеження проявів у відкритих формах за допомогою контролю.

Біологічні трактування походження політики часом мають багато загального з психологічним поясненням політичних процесів. Суть цього підходу полягає в тому, що в природі людини закладені потреби, інтереси, емоції і потяги. Саме вони породжують політичні взаємодії. Оригінальну теорію переходу суспільства з передсоціального в соціальний, у тому числі і політичний, стан розробив З. Фрейд. Він виходив із того, що політика є проявом лібідозної енергії індивідів. Так, держава і право виступають як замітники пробатька, що колись існував, ("батька"), що був убитий синами, які повстали проти монополії "батька" на сексуальну насолоду. Таким чином, природа влади і політики корениться в несвідомому - у лібідозному комплексі й у почутті провини. З. Фрейд вважав, що у відношенні людей до лідерів і держави виявлятися дитяча нудьга дорослої людини по батьку, який колись існував. До них індивід буде відчувати протилежні почуття - одночасно потребувати захисту (патерналізму) і ненавидіти (критика і невдоволення владою).

У відповідності з соціальним трактуванням, політика має суспільне походження. Зокрема, широке обґрунтування отримав підхід, що розглядає її формування в ході історичної еволюції суспільства, як результат росту його соціальної неоднорідності і складності організації. Первісне суспільство було соціально-однорідним. У ньому не було політичних заснувань і організацій, не було і політики, хоча була влада, здійснювана всіма дорослими членами роду. Ускладнення суспільства в міру його розвитку, поява в ньому суперечливих інтересів обумовили виникнення держави, а разом із нею і політики. Політика виникає як діяльність по організації сумісного життя людей у соціально-неоднорідному суспільству разом із розподілом людей на керуючих і керованих, багатих і бідних. Суспільні зміни були похідними від неолітичної революції, що змінила усі форми господарства і спосіб життя людей.

З неолітичною революцією історики зв'язують появу металевих знарядь праці, перехід від привласницького типу господарства (полювання і збирання) до виробляючого (землеробство, скотарство), до осілого способу життя, міст. У кінцевому рахунку, це призвело до змін у владних відношеннях. Логіку появи політики можна уявити наступним чином:

1. Зростання продуктивної діяльності людини призвело до появи додаткового продукту, що трансформується в приватну власність. Приватна власність сприяла:

- подальшому поділу праці і розвитку економіки, зокрема росту обміну, торгівлі, появі ремесел, міст. Тим самим складаються різноманітні соціальні групи, ускладнюються форми економічних взаємовідносин;
- зростанню автономії особистості, її незалежності від влади "цілого" (роду, племені). Відтоді соціальний статус відособленої людини став визначатися не родинними зв'язками, а економічними можливостями і багатством. Це потребувало формування інститутів, спрямованих на забезпечення прав і самостійності особистості;
- посиленню майнового розшарування, складанню різноманітних класів і груп із протилежними інтересами і конфліктними формами взаємовідносин.

2. Поглиблення соціальної диференціації по етнічній і релігійній ознаці.

3. Зростання щільності населення і потреба розширення сфери землеробства і скотарства породили територіальні претензії племен друг до друга. Актуальною стала проблема зберігання територіальної цілісності і незалежності від зовнішніх зазіхань.

Таким чином, політика формується як результат нерівного розподілу багатства, різниці статусів, розбіжності інтересів соціальних груп, неминучості протиріч і конфліктів у суспільстві. Її поява була пов'язана з тим, що класові, етнічні і релігійні проблеми, міжплеменні конфлікти, із якими зіткнулося суспільство, вже не могли бути вирішені за допомогою старих регуляторів - традицій, звичаїв, моральних норм. Для вирішення цих проблем знадобилися нові регулятори (правові і політичні) і нова організаційна структура - держава. Нарешті, говорячи про походження політики, варто враховувати і природні відмінності людей: біологічні, психологічні, інтелектуальні (наприклад, фізична сила або яскраво виражене прагнення до домінування - в одних і, навпаки, бажання бути відомими - в інших). Ця природна нерівність людей має тенденцію закріплюватися в нерівності соціальному, тобто у різному доступі до багатства, влади.

Хоча сутність політики досліджується в науці більш двох тисяч років, питання про те, що таке політика, залишається відкритим. Різноманітні наукові визначення політики можуть бути систематизовані і підрозділені на декілька груп, кожна з яких внутрішньо диференційована. Критеріями виділення таких груп служать використовувані для характеристики політики дослідницькі підходи: соціологічний,

субстанціальний (той, що визначає матерію, основу явища) і системний. Відповідно до цих підходів можна виділити три групи визначень політики: соціологічну, субстанціальну і науково сконструйовану, що пов'язані зі специфічною інтерпретацією політики.

До складу соціологічної групи визначень політики входять трактування, які характеризують політику через інші явища суспільного життя: економіку, культуру, релігію, право, мораль тощо. Серед них:

а) економічні визначення характеризують політику як надбудову над економічним базисом, як концентрований вираз економіки її потреб та інтересів;

б) стратифікаційні визначення трактують політику як суперечки певних суспільних груп (класів, партій, зацікавлених груп);

в) правові визначення розглядають політику, як і державу, як похідні від права і насамперед від природних прав людини, що лежать в основі привселюдного права, законів і діяльності держави, тобто призначення політики – це захист притаманних людям від народження фундаментальних прав – на життя, свободу, безпеку тощо;

г) етичні (нормативні) визначення – розглядають політику виходячи з ідеалів, цілей, цінностей та норм, які вона повинна реалізувати. Розглянута під цим кутом зору політика являє собою діяльність, спрямовану на досягнення загального блага. Її вищою цінністю є загальне благо, що включає такі більш окремі цінності, як справедливість, злагоду, волю й ін. Фахівці відзначають як сильні, так і слабкі сторони нормативних трактувань політики. Їхня гідність складається в тому, що в них виражається гуманістичний ідеал, відповідно до якого повинна будуватися політика. Такий ідеал орієнтує учасників політики на суспільно цінну поведінку. У той же час нормативний підхід оперує достатньо багатозначними, не завжди чітко визначеними категоріями, що припускають можливість різноманітного трактування суспільного блага. Тим самим створюються передумови для маскування корисливих інтересів різноманітних політичних сил. Слабкість даного підходу виявляється також у великій розбіжності розуміння політики як діяльності по досягненню загального блага і реальності, що свідчить про широке поширення в політиці егоїстичної мотивації. Крім того, не всі дії по забезпеченню загального блага завжди є саме політичними, вони можуть бути обумовлені суто моральними або релігійними мотивами.

Друга група дефініцій політики - субстанціальні визначення. Вони орієнтуються на розкриття тих першооснов з яких політика складається. У цій групі визначень існують декілька трактувань політики:

а) владні визначення, указуючи на сутність політики, підкреслюють її прямий зв'язок із владою. Політика - це або управління з використанням влади, або боротьба за завоювання й утримання влади. Владні трактування

подані в роботах Н. Макіавеллі, М. Вебера, К. Маркса, в американській політології. М.Вебер, наприклад, визначає політику як "прагнення до участі у владі або виявлення впливу на розподіл влади, будь то між державами, будь то усередині держави між групами людей, що вона в себе включає";

б) інституційні визначення наголошують на організації, у якій матеріалізується влада. У одних трактуваннях політика - це участь у справах держави, використання класами державної влади для здійснення своїх цілей (В.І.Ленін). Але політика здійснюється не тільки державою, тому інші визначення вказують на різноманітні інститути й організації, що можуть виступати суб'єктами політики, насамперед політичні партії;

в) антропологічні визначення, в яких політика розглядається як форма цивілізованого спілкування людей на основі права, засіб їх колективного існування;

г) конфліктно-консенсусні трактування політики передбачають розбіжні підходи щодо значимості політики в житті суспільства. Відповідно до консенсусного підходу, політика - це сфера об'єднання всіх членів суспільства, коли суспільні проблеми вирішуються ненасильницькими засобами через пошук поступок, без переможців і переможених. Політика буде розглядатися як діяльність, спрямована на досягнення громадянами згоди винятково мирними і ненасильницькими засобами. Конфліктний підхід розглядає політику як сферу боротьби, у якій перемагає сильніший, як панування одних над іншими. Політика трактується як поле сутички інтересів соціальних груп і інститутів із приводу влади, із приводу контролю над механізмом розподілу суспільних благ.

В межах системної групи політика розглядається як самостійна система, складний соціальний організм, що є відмежованим від навколишнього середовища - інших сфер суспільства - і знаходиться з ним у безупинній взаємодії. Політична система піклується про самозбереження і покликана задовольняти цілий ряд суспільних потреб, найважливіша з яких інтеграція суспільства. Зокрема до складу цієї групи можна віднести:

а) діяльнісні визначення, що характеризують політику як процес підготовки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для всього суспільства рішень. Така інтерпретація політики дозволяє проаналізувати найважливіші стадії її здійснення: визначення цілей політики, прийняття рішень; організація мас і мобілізація ресурсів для реалізації цих цілей; регулювання політичної діяльності; контроль за нею; аналіз отриманих результатів і визначення нових цілей політики;

б) телеологічні визначення трактують політику як особливу форму людського існування, пов'язану з організацією і досягненням цілей. Подібне трактування розширює межі політики, оскільки прагнення до

досягнення цілей є в будь-якій сфері діяльності, оскільки політику можна виявити (що і роблять прихильники цього підходу) у найрізноманітніших відношеннях, наприклад, між чоловіками, у відношеннях викладача і студента.

Розглянуті вище трактування політики не вичерпують усього різноманіття її визначень, хоча і відбивають найважливіші з них. Таке різноманіття наукових характеристик пояснюється насамперед складністю політики, багатством її змісту, властивостей та суспільних функцій.

Узагальнюючи різноманітні підходи, можна визначити політику як діяльність соціальних груп і індивідів по артикуляції (усвідомленню й уявленню) своїх суперечливих колективних інтересів, виробленню обов'язкових для всього суспільства рішень, здійснюваних за допомогою державної влади.

4.2 Структура політики, її функції і види.

Політика має складну, багатомірну структуру. У науковій літературі виділяються різноманітні аспекти і складові частини політики. Так вона може бути розглянута на рівні її суб'єктів та об'єктів. Суб'єктами політики виступають різноманітні соціальні групи (класи, етнічні і конфесійні спільності й ін.), держави, партії, міжнародні організації й ін. Під суб'єктами політики розуміються учасники політичного процесу, здатні діяти вільно і самостійно. Останнє означає, що вони усвідомлюють своє становище в суспільстві і за допомогою влади (у першу чергу державної) намагаються реалізувати свої інтереси і цілі. У політології для позначення суб'єкта політики використовують поняття актор. Маючи відтінок театральності, воно достатньо точно характеризує учасника політичного життя як носія певної ролі (функцій). Ці ролі в політичному процесі не є рівнозначними, наприклад, роль звичайного виборця і роль представника правлячої еліти. Активність політичного актора може бути подана на індивідуальному, груповому й інституціональному рівнях. Одна з найбільш відомих типологій акцентує увагу на трьох рівнях суб'єктів політики:

- соціальний: індивіди, класи, еліти, етноси, мафія, юрба (в умовах кризи і відсутності організованої політичної сили може установитися охлократія, тобто влада юрби), корпоративні групи (певні фінансові і промислові бізнес-еліти) і ін.;
- інституціональний: партії, органи державної влади, громадські організації й ін. Політика подана і такими суперінститутами, як держава-нація, ООН, НАТО;
- функціональний: армія (виступаючи частиною держави, нерідко сама бере владу у свої руки, встановлюючи військовий режим правління),

органи розвідки, лоббі, опозиція, бюрократія. Бюрократію можна відносити і до соціального рівня. Бюрократія - це соціальна група, покликана зробити процес управління ефективним (функціональний аспект). Але вона часто використовує знання механізмів управління і надані їй повноваження у власних інтересах і здатна концентрувати владу у своїх руках. Бюрократія виступає суб'єктом політики в силу того, що на її покладається функція проведення яких-небудь державних (управлінських) рішень у життя, тому вона здатна заблокувати виконання будь-якого з них, якщо воно суперечить її інтересам.

Об'єктами політики виступають суспільні явища, на які спрямована діяльність суб'єктів політики, зокрема влада.

Суб'єкти, здійснюючи політичну діяльність, вступають у політичні відношення - взаємодії з приводу використання влади. Ці взаємодії будуть визначатися політичними інтересами учасників, що являють собою безпосередню спонукальну причину політичної активності. Вони формуються з усвідомлення економічних, соціальних (релігійних, етнічних) інтересів, усвідомлення свого становища на основі порівняння з положенням інших груп і припускають орієнтацію на участь у політико-управлінській діяльності як умови закріплення або зміни цього положення.

Ще одним з найпоширеніших препаратів політики є розмежування в ній форми, змісту і процесу.

Форма політики - це її організаційна структура, інститути (у тому числі і система правових і організаційних норм), що надають їй усталеного, стабільного характеру і дозволяють регулювати політичну поведінку людей. Форма політики реально втілюється в державі, партіях і групах інтересів (асоціаціях і рухах), а також у законах, політичних і правових нормах.

Зміст політики виражається в її цілях і цінностях, у проблемах, що вона вирішує, у мотивах і механізмах прийняття політичних рішень.

У політичному процесі відбивається складний, багатосуб'єктний і конфліктний характер політичної діяльності, її прояв як відношень різноманітних соціальних груп, організацій і індивідів.

Форма, зміст і процес не вичерпують структуру політики. В якості її відносно самостійних елементів можна виділити:

- 1) політичну свідомість, що включає менталітет, ціннісні орієнтації й настанови індивідів, а також політичні погляди і теорії. На рівні раціонального осмислення політична свідомість виступає як ідеологія, а на рівні емоцій, переживань і почуттів - як політична психологія;
- 2) нормативні ідеї: програми і виборчі платформи політичних партій, цільові настанови груп інтересів, політико-правові норми;
- 3) інститути влади і боротьби за її;

4) відношення владарювання - панування і підпорядкування, а також політичної боротьби і співробітництва.

Якщо спробувати перерахувати конкретні складові частини політики, то в якості таких можна назвати політичні погляди, ідеї, теорії, програми, ціннісні орієнтації, настанови, стереотипи і т.п., звичаї і традиції, зразки поведінки, громадську думку, специфічну політичну мову, психологію людей, державу, партії, групи інтересів і рухи, закони, права людини й інші політичні і політико-правові норми, відношення влади і з приводу влади, політичних лідерів, еліти, угруповання і т.д.

Крім складових частин і елементів у політиці іноді виділяють три рівні її існування. Перший, власне політичний, макрорівень, характеризує державу як цілу, привселюдну примусову владу, її устрій і функціонування в центрі і на місцях. Другий, мікрорівень, політики охоплює окремі організації: партії, профспілки, корпорації, фірми і т.п. Третій, мегарівень, політики стосується діяльності міжнародних організацій: ООН, НАТО, ЄС і т.п. Перший із цих рівнів займає центральне місце і характеризує суть політики. Другий і третій рівні мають підпорядковане значення.

З загальнодержавним, макрорівнем, політики звичайно зв'язують її основні функції в суспільстві. Вони характеризують найважливіші напрямки впливу політики на суспільство. До них відносяться:

- підтримка і зміцнення цілісності суспільства як складно диференційованої соціальної системи, забезпечення суспільного порядку й організованості;
- розробка цілей усього суспільства і складових його колективних суб'єктів, організація мас і мобілізація ресурсів на їхнє здійснення;
- авторитарне, обов'язковий для усіх розподіл дефіцитних цінностей і благ;
- запобігання і регулювання групових конфліктів;
- конституювання складних соціальних суб'єктів (комунікаційна функція).

Отже, призначення політики полягають у наступному:

- політика є інструмент реалізації владно значимих інтересів соціальних груп;
- політика покликана забезпечувати врегульованість і порядок соціальних процесів і відношень, умов матеріального суспільного виробництва і спільної праці ;
- політика забезпечує як спадкоємність, так і інноваційність суспільного розвитку. Інновація виявляється в обґрунтуванні і реалізації нових моделей розвитку;
- політика необхідна для того, щоб раціоналізувати суспільні відношення, згладжувати соціальні протиріччя і спрямовувати ситуацію на пошук зважених рішень.

Рационалізації громадського життя є одним з найважливіших призначень політики і диктується цілою низкою обставин: небезпекою для суспільства випадкових і непередбачених явищ, що можуть бути викликані природним чинником, діями інших країн; егоїстичними інтересами індивідів і груп, непродуманими рішеннями політиків; необхідністю більш раціонального виробництва і заощадження матеріальних і духовних цінностей; потребою в передбаченні майбутнього і пошуку раціональних шляхів його досягнення. Проте раціональну складову в політиці не можна абсолютизувати. У політиці суттєву роль відіграють ірраціональні чинники та емоції, наприклад, упередження одних етнічних груп стосовно інших, електоральні переваги, коли голосування визначається не раціональним вибором на користь програми кандидата, а симпатіями й антипатіями у відношенні політика.

Політика є багатоаспектним явищем, тому можна виділяти її різноманітні види.

- За критерієм сфери суспільства, у якій політика представлена своєю регулюючою функцією, виділяють економічну, соціальну, національну, науково-технічну, екологічну, культурну і військову політику.
- За масштабом вона може бути внутрішньою і зовнішньою. У залежності від пріоритетності говорять про політику нейтральну, "відкритих дверей", національного примирення, поступок.
- За змістом і характером розрізняють прогресивну, реакційну, науково-обґрунтовану і волюнтаристичну політику.
- За суб'єктами політики, тобто в залежності від того, хто її здійснює, вона може виступати політикою держави, світового співтовариства, політикою партії, політикою громадських організацій, політикою банку або фірми й ін.

4.3 Взаємодія політики з іншими сферами громадського життя.

У реальному житті політика існує у взаємозв'язку з іншими сферами суспільства. Але в неї є межа. Не всі явища містять у собі політичний компонент. Навіть далеко не всі органи державної влади займаються політикою (робота податкових і митних служб, судочинство). Існує велика сфера міжособистих відношень, що є об'єктом тільки морального регулювання.

Взаємозв'язок політики з іншими суспільними сферами виявляється в двох аспектах. З одного боку, політика детермінована економічними, духовними чинниками, соціальною структурою суспільства, зокрема статусними характеристиками соціальних груп, рівнем соціального розшарування суспільства, етнічною і конфесійною структурою. З іншого боку - сама політика здатна впливати на ці сфери, проникати в них. Це пов'язано з наступними сутнісними проявами політики:

- політика покликана забезпечити умови, при яких створення і присвоєння суспільних цінностей, що вироблені у матеріальній і духовній сферах, відповідало б інтересам тих або інших соціальних груп. Ця особливість політики відбита у широко представлених визначеннях влади як інструменту розподілу цінностей у суспільстві;
- політика присутня у всіх суспільних сферах у силу притаманної їй регулюючої функції. На раціоналізацію відношень між людьми в цих сферах, а також більш раціональне використання суспільних цінностей спрямовані такі види державної політики, як економічна, військова, науково-технічна, соціальна, культурна, екологічна й ін.

Політичною може стати будь-яка проблема, яка породжена якою суспільною сферою. Це значить, що для її вирішення недостатньо моральних або правових норм. Але в політиці є границі здійснення впливу на суспільні відносини. У протилежному випадку суспільство зіштовхується з штучною політизацією, що означає посилення впливу політики на інші сфери життя; надання скільки-небудь значним проблемам громадського життя політичного звучання; підвищення ролі держави в суспільстві. Позитивною стороною політизації є активне залучення населення до участі в політиці.

Політика взаємодіє з такими соціальними регуляторами як мораль і право. Загальне в цих формах соціальної регуляції визначено єдиними причинами їхнього походження й основним призначенням - регулюванням відносин у суспільстві, підтримкою необхідного рівня суспільної організованості і стабільності. Але існують і відмінності як між політикою і мораллю, так і між політикою і правом. Так, право і політика виникають значно пізніше моралі, саме як потреба в регулюванні відношень у соціально-неоднорідному суспільстві в силу недостатності регулятивної ролі моралі. Ієрархічність і складність організації сучасного суспільства потребують збереження політичних і правових регуляторів. Але хоча мораль не може замінити собою інші форми соціальної регуляції, політика і право не можуть обійтися без моралі, що встановлює критерії гуманності для політичних і правових норм. "Інтегрованість" моралі в політику залежить від характеру політичного режиму, від норм політичної етики безпосередніх суб'єктів політики.

Потреба у взаємодоповненні зазначених явищ пояснюється й іншими відмінностями моралі і політики. Якщо мораль спирається на силу суспільної думки і переконання, совість, то політика може використовувати як переконання, так і на примус, у тому числі силу держави. Мораль же не припускає насильства. Різняться також критерії оцінки суспільних процесів і поведінки. Мораль виходить із категорій добра і зла, політика такими основами вважає користь, вигоду або шкоду. Нарешті, якщо в моральних нормах виражені універсальні суспільні

цінності, то в політичних - як загальні, так і групові цінності, що можуть носити ситуативний характер. Ситуативність може визначатися поточними прагматичними інтересами груп, що знаходяться у влади.

У повсякденній свідомості політика іноді ототожнюється з правом. І хоча вони дійсно є взаємообумовленими, але усе ж являють собою різноманітні форми регуляції. Вони відрізняються:

- за своїм змістом: зміст права обмежений правовими нормами, політика може виходити за рамки чинних законів;
- по критеріях оцінки поведінки: законно або незаконно - у праві, користь або шкода - у політиці;
- механізмом забезпечення: право підтримується силою юридичних санкцій держави, політика може спиратися на силу як закону, так і переконання, навіяння, стимулювання, на здатність інститутів влади і лідерів забезпечувати собі безпосередню підтримку населення;
- за критерієм відкритості: право привселюдно, політика ж, поряд із привселюдними, відкритими формами регулювання суспільних відносин, може бути і "тіньовою", що не афішує себе;
- динамікою змін: право в порівнянні з політикою більш консервативно, тому що. потребує певних законодавчих процедур для закріплення нових норм ;
- за формою виразу: формами виразу права є нормативно-правові акти, прецеденти, правові звичаї, договори. Частіше усього право фіксується в писемній формі. Форми виразу політики більш різноманітні і можуть не фіксуватися письмово: політико-юридичні документи, програми і статuti партій і рухів, ідеологічні концепції, заяви політичних лідерів, політичні дії.

Автономність політики і права є відносними. Право має політичне зміст. Воно використовується як для оформлення загальнозначущого політичних відношення, інститутів і цінностей, так і для закріплення панування певних соціальних груп і класів. У той же час, право виступає найважливішим джерелом легітимації політичної влади, обмежує політичну активність певними рамками.

Вирішальну роль у розвитку суспільства грає взаємодія економіки і політики. Економіка виступає найважливішим чинником, що визначає політичне життя. Ця залежність одержала всебічне обґрунтування в марксизмі. К. Маркс виходив із того, що держава, політичні відношення ("надбудова") визначаються характером економічних відношень і рівнем розвитку продуктивних сил ("базис"). Ця ідея була розвита В. Леніним. Відомо ленінське визначення політики як "концентрованого виразу економіки". Позиція економічного детермінізму, представлена в марксизмі, не дозволила відзначити відносну автономність політики і пояснити ряд історичних прикладів, які не укладаються в цю схему

(наприклад, як на основі рабовласницького засобу виробництва виникла демократична форма правління в древніх Афінах).

Світовий досвід показує, що суспільства, що знаходяться на одному рівні розвитку продуктивних сил, обміну і споживання, можуть мати різні типи політичної системи, відрізнятися соціальною структурою. Наприклад, сучасна ринкова економіка може сполучитися як із демократичною, так і з авторитарною владою. Нарешті, політика може бути детермінована й іншими чинниками: культурними, географічними і природними, технологічними, особливостями соціальної структури суспільства й історичного розвитку.

Водночас вплив економічних відношень на політику існує, хоча він і не завжди буває помітним у повсякденному житті:

Політичні інтереси людей насамперед детерміновані їхніми економічними інтересами. Наприклад, одні будуть зацікавлені в зниженні податків, інші - ні. Одні хочуть скоротити соціальні витрати в державному бюджеті, інші - ні. Відповідно різні соціальні групи будуть виступати з різноманітними вимогами, програмами. Нарешті, економічні інтереси "змушують" бізнес-еліту фінансувати виборчі кампанії, безпосередньо впливати на політиків для прийняття вигідних для бізнесу рішень.

Економічна нестабільність і кризи породжують кризи довіри до існуючої влади, є причинами її зміни, зростання певних форм активності і навіть революцій.

Зовнішня політика держави будується з врахуванням інтересів національної економіки. Про це свідчить практика тиску західних урядів на уряди країн - експортерів нафти з метою зниження цін на сировину або практика забезпечення в інших регіонах світу інтересів власних транснаціональних корпорацій.

Зворотній вплив політики на економіку виявляється у наступному:

- стабільність політичної ситуації впливає на стабільність економічного життя, робить країну привабливою для інвестицій;
- політична нестабільність призводить до втечі капіталу за кордон, до "відпливу мозків";
- реалізація науково-технічної політики впливає на зростання продуктивності праці, впливає на умови й зміст праці робітників;
- політика змінює економічне середовище за допомогою обґрунтування нових концепцій економічного розвитку і їхнього втілення в економічних реформах.

Питання про те, наскільки політичний чинник (у якості якого в першу чергу виступає держава) може бути присутнім в економіці, є суперечливим. Цей вплив може бути як позитивним, так і негативним. Командування економікою за допомогою директив обертається зростанням тіньової економіки, дефіцитом товарів, втратою економічної

зацікавленості, що в остаточному підсумку закінчується кризою суспільної системи. Але, настільки ж небезпечний і "дикий ринок", позбавлений зовнішнього регулюючого початку. Отже, існує необхідність підтримувати порядок і врегульованість економічних відношень, стримувати негативні прояви ринку засобами політики.

4.4 Основні теорії щодо меж політики в житті суспільства

Оскільки політика виступає як своєрідний інструмент свідомого саморегулювання суспільства, оскільки вона може поширюватися на самі різноманітні суспільні явища, як на ті, що потребують постійного владного регулювання, так і на ті, що тимчасово набувають політичної значимості.

Але широке проникнення політики в суспільство не означає, що вона не має меж. У світовій соціально-політичній думці з приводу цієї проблеми існують різноманітні точки зору. Найбільш типові з них - тоталітарні, анархістські, ліберальні і кейсіанські погляди.

Тоталітарні концепції усувають будь-які обмеження політичного впливу, виходять із усеосяжної, тотальної політизації суспільства, політичного командування економікою, культурою, наукою і т.д. У тоталітарних моделях політика безпосередньо управляє всіма іншими сферами, фактично скасовує громадянське суспільство, автономію приватного життя.

Анархістські концепції є антиподом тоталітаризму. Вони ототожнюють політику, всяку організовану владу з насильством, придушенням особистості і прагнуть замінити її самоврядуванням, добровільним об'єднанням вільних суверенних людей, що зберігають свободу виходу з асоціації. Отримавши значне поширення в XIX ст., анархізм згодом втратив вплив на інтелектуальне і політичне життя, не зумівши довести практичну спроможність своїх ідей.

Більш помірну, у порівнянні з тоталітаризмом і анархізмом, позицію стосовно політики і її впливу на суспільство займають лібералізм і кейсіанство.

Класичний лібералізм розділяє суспільну систему на державу і громадянське суспільство - неконтрольовану державою приватне господарське, культурне, сімейне, релігійне, у тому числі, політичне, життя. Держава ж утворюється вільними громадянами для здійснення цілком визначених, обмежених цілей - охорони суспільного порядку, гарантій безпеки, свободи й інших фундаментальних прав особистості, а також для забезпечення сприятливих умов господарювання і спілкування людей. Вона не втручається в справи громадянського суспільства і виконує роль "нічного сторожа" - охоронця особистої і суспільної безпеки і порядку. Сфера політики обмежена, вона не поширюється на справи громадянського суспільства.

Ліберальні погляди, що панували на Заході в XVIII - XIX ст.ст., були піддані істотному перегляду в 30-ті рр. XX сторіччя Д.М. Кейнсом і одержали назву "кейсіанство". Суть цієї концепції полягає у відмові від класичних ліберальних поглядів на капіталізм як на суспільство, що має власну систему саморегулювання й в обґрунтуванні необхідності узяття урядом відповідальності за добробут усієї соціальної системи, усіх її елементів. Це, у свою чергу, припускає можливість втручання держави в економіку, сферу соціального забезпечення, зайнятості, трудові й інші суспільні відносини. Кейсіанські погляди на роль держави і політики переважають у сучасних постіндустріальних демократіях і служать, зокрема, теоретичним обґрунтуванням так званої соціальної держави.

Виступаючи за регулятивну роль політики стосовно всього суспільства, кейсіанство і близькі до нього сучасні теорії визнають, на відміну від тоталітаризму, певний межі політичного втручання. Найважливіші з таких меж - різноманітні права людини, а також принципи ринкової економіки, порушення яких могло б підірвати систему приватного підприємництва. У сучасних постіндустріальних державах по цих питаннях звичайно існує суспільний консенсус, хоча у своїй ідеології консерватори більше тяжіють до класичного лібералізму, соціал-демократи ж і близькі до них партії - до широкого використання державного регулювання з метою забезпечення соціальної стабільності, зміцнення соціальної справедливості і розширення участі громадян у політиці.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Що обумовлює виникнення політики як виду людської діяльності?
2. У чому сутність соціологічного трактування політики?
3. Від яких чинників може залежати мета політики?
4. У чому виявляється політизація суспільства?
5. Які соціальні чинники впливають на політику?
6. У чому полягають розбіжності політики від моралі та права?
7. Прокоментуйте висловлення В. І. Леніна про те, що політика - це "концентрований вираз економіки".
8. Наскільки доцільним є вплив політичного чинника на економіку?
9. Чи є в політики межі?
10. Чи можна виділити якісь пріоритетні функції політики?

Додаткова література з теми

- Беляев А. А. Политика и ее роль в развитии общества // Социально-политические науки. - 1991. - №9.
- Бирюков В. Ф. Искусство и политика // Вестник Моск. ун-та. - Серия 12. Политические науки. - 1998. - № 3.

- Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. - М., 1990.
- Гаджиев К. С Введение в политическую науку. Учебник. Изд. второе, перераб. и дополненное. - М., 1999..
- Ковалев А М Предмет, законы и категории політики как науки// Вестник Моск. ун-та. - Серия 12. Политические науки. - 1998 - №5.
- Козачек И. А. Человек как субъект й объект политики: социально-фшософский й политологический анализ// Нова парадигма - 2001.- Вип. 20.
- Кравченко В. йй. Политология.- Харьков, 2000
- Лузан А. О. Політика і суспільство // Політологічні читання. - 1993. - №1.
- Піча В М , Хома Н.М. Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для вищих закладів освіти України.- К., 1999.
- Пойченко А. М. Політика: теорія і технологія діяльності. - К., 1994..
- Політологія: історія та методологія / Андрущенко В. йй., Антоненко В. Г., Ануфріїв Л. О.та ін ; За ред ф. М Кирилюка. - К., 2000.
- Потічний П. Що таке політика?//Студії політологічного центру "Генеза". - 1993. -№І.
- Рябов С. Політика як соціальне явище // Політологічні читання. - 1994. - №2.
- Рябов С., Томенко М. Основи теорії політики. - К., 1996.
- Халипов В. Ф. Политика как наука и как искусство // Социально-политические науки. - 1992. - №7

ТЕМА 5. ВЛАДА В СУСПІЛЬСТВІ

- 5.1 Сутність влади: основні теоретичні підходи
- 5.2 Головні елементи структури влади.
- 5.3 Основні види влади. Специфіка політичної влади
- 5.4 Легітимність влади

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- розрізняти основні теоретичні підходи щодо сутності поняття "влада";
- розкрити зміст головних родинних понять категорії "влада" = панування, вплив і авторитет;
- визначити сутність та значення основних елементів влади;
- здійснювати класифікацію влади за різними критеріями;
- пояснити відмінність між політичною та державною владою;
- вказати риси політичної влади та пояснити суть кожної з них;
- охарактеризувати основні функції влади;

- виявити розбіжності між поняттями “легітимність” та “легальність” влади;
- назвати сучасні типології легітимності влади (панування);
- розкрити сутність поняття “ефективність влади”.

5.1 Сутність влади: основні теоретичні підходи

Влада – один з фундаментальних початків суспільства і політики. Вона існує скрізь, де існують стійкі об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, у всій державі - у цьому випадку ми маємо справу з верховною, політичною владою.

У політологічній теорії не склалося єдиного визначення влади. Найбільш часто пропонуються наступні визначення:

- силове, що трактує владу як панування і примус до підкорення;
- вольове, що розуміє владу як здатність проводити свою волю навіть всупереч опору (М. Вебер);
- влада як вплив. Суть впливу полягає у здатності впливати на поведінку інших. Така взаємодія описується формулою: "влада А над Б є спроможність домогатися того, щоб Б нічого не зробив би без впливу А" (Р. Даль);
- телеологічне, відповідно з яким влада - це досягнення певних цілей і отримання результатів;
- інструменталістське, що трактує владу як здатність до мобілізації ресурсів та використання певних засобів, зокрема насильства, для досягнення певних цілей;
- конфліктне, що зводить владу до позиції панування, що пов'язана зі спроможністю окремих груп і індивідів контролювати механізм розподілу дефіцитних суспільних цінностей у конфліктних ситуаціях;
- структуралістське, що представляє владу як особливі відносини між тим, хто управляє, і тим, хто підпорядковується.

Наведені визначення не є взаємовиключними. Акцентуючи увагу на різноманітних аспектах влади, вони взаємно доповнюють одне одного.

Визнаючи факт, що на сьогоднішній день у науці не склалася загальна теорія влади, вітчизняні політологи систематизували численні теорії влади. Було виділено кілька концептуальних підходів у розгляді сутності влади.

1. Реляціоністські теорії (від англ. relation - відносини) розуміють владу як міжособові стосунки, які дають змогу одному індивідові змінювати поведінку іншого. Цей підхід поданий декількома варіантами:

- теорія опору розглядає владу як відношення, у яких суб'єкт придушує опір об'єкта. Відповідно розробляється класифікація різноманітних ступенів і форм опору, а також основ влади. Вводиться поняття "сила

влади", що розуміється як максимальна потенційна спроможність агента вплинути на іншого;

- теорія обміну трактує владу як ситуацію обміну ресурсами. Ресурси розподіляються нерівномірно: одні індивіди їх позбавлені і мають у них потребу. У цьому випадку надлишки ресурсів, якими володіють інші, можуть трансформуватися у владу. Надлишки поступаються тим, хто їх позбавлений, в обмін на бажану поведінку. Це підкреслює асиметричний характер відношень влади: той, хто має надлишки ресурсів займає більш високий соціальний стан;
- теорія поділу сфер впливу (Д. Ронг) ставить під сумнів питання щодо асиметричності відносин влади. Влада - це взаємодія, де учасники періодично змінюються ролями. Наприклад, профспілка контролює наймання робочої сили, наймач же диктує час і місце роботи. Таким чином, у ряді ситуацій підпорядковані мають владу над керівниками.

2. Системні теорії влади розглядають її як безособисту властивість будь-якої соціальної системи. У рамках цієї концепції виділяють декілька напрямків:

- влада як атрибут макросоціальної системи. Так, для Т. Парсонса, влада - це узагальнений посередник у політичній системі. Він порівнював її з грошима, що виступають узагальненим посередником економічного процесу. Влада розуміється як реальна спроможність системи акумулювати свої інтереси, досягати поставлених цілей;
- мезопідхід (М. Кроз'є) розглядає владу на рівні підсистем (сім'я, організація). Вказується на безпосередній зв'язок влади з організаційною структурою;
- мікропідхід трактує владу як взаємодію індивідів, що діють у рамках специфічного соціального середовища. Влада визначається як спроможність індивіда впливати на інших. Сама спроможність впливати витікає зі статусу і виконуваних суб'єктом ролей;
- комунікативний підхід (Х. Орєнд, К. Дойч, Ю. Хабермас) розуміє владу як засіб багатостороннього інституціонального спілкування. Справжній прояв влади полягає у здатності прийти до певної угоди і забезпечити інтеграцію суспільства;

3. Біхевіористські концепції влади, як і реляціоністські теорії, розглядають владу як відношення між людьми, за яких одні панують, а інші підпорядковуються. Влада розглядається як певний тип поведінки, заснований на можливості зміни поведінки інших людей. Сутність влади корениться в природі людини: її біологічних або психологічних особливостях. Виділяється декілька варіантів таких трактувань:

- силова модель (Г. Лассуелл) ґрунтується на тому, що першопричиною влади є психологічний імпульс - прагнення (воля) до влади. Із зіткнень і взаємодій індивідуальних волей до влади будується вся політична

матерія. Сама ж влада виявляється в прийнятті рішень і в контролі над ресурсами;

- ринкова модель (Дж. Кетлін) виходить з аналогії між політикою й економікою. У політиці діють закони ринкової торгівлі: врахування попиту і пропозиції, конкуренція, прагнення до вигоди;
- ігрова модель (Ф. Знанецький) припускає, що на політичному ринку суб'єкти розрізняються не тільки різноманітними запасами влади, але і здібностями, гнучкістю стратегії, азартом. Боротьба за владу може мотивуватися "ігровим" характером, що доставляє задоволення учасникам. Політика - це поле гри, театр, де успіх залежить від спритності, від акторства і спроможності суб'єкта до перевтілення.

Розмаїття наукових підходів підтверджує багатозначність прояву влади. У наведених вище підходах, влада трактується або як характеристика індивідуума (персональна влада), або як ресурс або товар. Найбільш поширеним є розгляд влади як взаємодії (відношення), структурними компонентами якого будуть суб'єкт і об'єкт. Суб'єкт - активна сторона, що виступає причиною зміни дій іншого - об'єкта.

У цих, а також в інших теоріях знайшли обґрунтування різні точки зору і

щодо природи влади - першоджерела влади. Зупинимося на деяких із них.

Психологічні трактування виводять владу з психології людини, із волі до

влади. Великою популярністю в поясненні природи влади користується психоаналітична традиція, що виводить прагнення до влади із підсвідомих імпульсів. Трактують первинних імпульсів варіюється у різних дослідників. У послідовників З. Фрейда такими є прагнення здійснити лібідо або агресивний потяг. Підпорядкування інших індивідів визначається бажанням останніх бути в служінні, потребою приєднання до більш сильної волі. Відповідно до підходу А. Адлера, влада виступає засобом компенсації відчуття власної неповноцінності, наприклад, фізичної, сексуальної, інтелектуальної.

Антропологічний підхід виходить із природи людини. Одна з оригінальних теорій була створена Е. Канетті. Джерело влади - страх кожного окремого індивіда, що породжується погрозою насильницького позбавлення життя. Цей страх змушує людей об'єднуватися в масу. Влада впливає на індивіда і масу наказом і погрозою смерті. Чим сильніше від влади виходить погроза смерті, тим ця влада більш абсолютна. Диктаторська влада спирається на зростання маси мертвих і являє собою тріумф того, хто вижив. Самий патологічний випадок, на думку Канетті, - Гітлер, в основі влади і перемог якого лежала величезна маса мертвих ворогів і співвітчизників.

Структурно-організаційний і системний підходи виводять владу за рамки психології і пов'язують її з природою організації (своєрідний "ефект" організації), із статусом індивіда в організації, що дає йому можливість ставити умови іншим і використовувати ресурси влади, негативні або позитивні санкції.

Соціологічний підхід виводить природу влади з контексту суспільних відносин. Так, наприклад, марксизм, акцентує увагу на класовій природі влади. Відносини панування і підпорядкування визначаються логікою економічних відношень, економічною нерівністю.

Категорія "влада" має ряд родинних понять - панування, вплив і авторитет. Саме ці поняття найбільш часто зустрічаються у визначеннях влади.

Владу пов'язують із пануванням, під яким розуміють примус, насильство, наказ. Хоча влада не може бути зведена до примусу, вона містить у собі директивний момент - нав'язування своєї волі у формі наказу, що супроводжується погрозою покарання. Він є присутнім у владі як узагальнений символ (можливість застосувати пряме насильство, покарання) і як реальна влада стосовно тих, хто порушив закони. Крім панування, влада може виступати у формі впливу й авторитету і не вдаватися до насильства.

Влада може здійснюватися у формі впливу. Але вплив за змістом ширше влади. Говорити про владу можна в тім випадку, якщо цей вплив не носить випадкового характеру, а спостерігається постійно. Влада як вплив здійснюється або у формі переконання (вплив на раціональний рівень свідомості), або у формі навіяння (вплив на підсвідомість), що припускає використання особливих прийомів маніпулювання. Існують різноманітні технології впливу і переконання, апробовані владою протягом багатьох сторіч: особливі прийоми ораторського мистецтва, різноманітного роду гасла, символіка, монументальні споруди.

Авторитет розглядається як форма і джерело влади. Авторитет - це керівництво, добровільно визнане підвладними за суб'єктом влади право на владу в силу його моральних якостей або ділової компетенції (авторитет мудреця, пророка, духовного лідера нації, керівника країни, політичний і економічний курс якого забезпечив суспільну стабільність, вирішення кризових ситуацій і зростання суспільного добробуту).

5.2 Головні елементи структури влади.

Структура влади - це ті компоненти, без яких вона не може відбутися. Серед головних елементів структури влади виділяють: її суб'єкт, об'єкт, ресурси влади та процес владарювання.

Суб'єкт і об'єкт – є безпосередніми носіями, агентами влади. Влада може здійснюватися тільки за допомогою взаємодії суб'єкта влади і її об'єкта.

Суб'єкт (актор) втілює активний початок влади. Для виникнення владних відношень необхідно, щоб суб'єкт володів низкою якостей. Насамперед це бажання панувати, воля до влади, що виявляється в розпорядженнях або наказах. Більшість людей не відчуває психологічного задоволення від володіння владою. Сама по собі влада не є для них цінністю. Багато хто взагалі віддали перевагу тому щоб ухилитися від керівних посад і пов'язаної з ними відповідальності, якби влада не відкривала широкі можливості для одержання різноманітного роду благ: високого прибутку, престижу, вигідних зв'язків, привілеїв і т.д. Для них прагнення до влади має інструментальний характер, тобто служить засобом досягнення інших цілей.

Крім бажання керувати і готовності брати на себе відповідальність суб'єкт влади повинний бути компетентним, знати суть справи, стан і настрої підлеглих, уміти використовувати ресурси, мати авторитет. Для політичної влади найважливіше значення має організованість суб'єкта. Звичайно, реальні носії влади в різній мірі наділені всіма цими якостями.

Суб'єкти політичної влади мають багаторівневий характер: її первинний рівень представлений індивідами, вторинний - політичними організаціями, суб'єкти більш високого рівня - політичні еліти і лідери. Суб'єкти влади виділяються і по інших критеріях. Так суб'єкти влади можуть бути розглянуті через призму їхньої публічності, відкритості для суспільства. З цієї позиції можна виділити:

- відкрити (наочну) владу - безпосередні учасники здійснення політичної влади - привселюдні політики: президенти, депутати, лідери опозиції, парламентських фракцій та ін.;
- напівприховану владу, під якою розуміють групи тиску, що використовують різноманітні канали впливу - від законних (за допомогою ЗМІ, через взаємодію з представниками влади, демонстрації, ініціативи, пожертвування у виборчі фонди партій і політиків) до незаконних (підкуп, шантаж) - на офіційну владу. У цьому зв'язку вживається поняття лобізм, яким позначають тиск із боку певних груп інтересів на державну і виконавчу владу з метою прийняття вигідних для груп рішень. Лобі, у першу чергу, представлено найбільш могутніми прошарками суспільства, що контролюють головні сектори економіки (галузеве, промислово-фінансове, військово-промислове лобі), телемагнатами, військовими. Класичний лобізм припускає, що групи інтересів і влада взаємодіють через посередника - професійного лобіста (така практика широко поширена на Заході), депутата, якогось політика. Але ця взаємодія може здійснюватися по більш спрощеній

схемі. У цьому випадку представники яких-небудь корпорацій безпосередньо засідають у законодавчих органах влади або входять до складу кабінету міністрів;

- тіньову владу, що себе не афішує. До подібного "тіньової сектору" влади можна віднести, наприклад, органи національної безпеки, що використовують своє знання про становище в країні для маніпулювання політичними лідерами; армійські угруповання, кримінальні структури, якщо вони мають важелі тиску на владу.

Відбитком першорядної ролі суб'єкта у відношеннях влади є широко поширене в повсякденній мові ототожнення влади з її носієм. Так, говорять про рішення влади, про дії влади і т.п., припускаючи під владою управлінські органи.

Суб'єкт визначає зміст владної взаємодії через розпорядження (наказ, команду), у якому визначається поведінка об'єкта влади, вказуються або припускаються заохочення і покарання за виконання або невиконання команди. Від характеру вимог, що містяться в наказі, багато в чому залежить ставлення до нього виконавців, об'єкта - другого найважливішого елемента влади.

Влада завжди двостороння, асиметрична, вона не може існувати без підпорядкування об'єкта. Якщо такого підпорядкування немає, то немає і влади, незважаючи на те, що суб'єкт, що прагне до неї, має яскраво виражену волю владарювання і навіть потужні засоби примусу.

Готовність об'єкта до підпорядкування залежить від ряду чинників: від його власних якостей; від характеру запропонованих до нього вимог; від ситуації і засобів впливу, якими володіє суб'єкт; від сприйняття керівника виконавцями, наявності або відсутності в нього авторитету. Якості об'єкта політичного владарювання визначаються насамперед політичною культурою населення. Переваження в суспільстві людей, що звикли лише беззаперечно коритися, що жадають "твердої руки", є сприятливим живильним середовищем деспотичних режимів.

Мотивація підпорядкування достатньо складна, вона може бути викликана:

- страхом за свою безпеку, страхом позбавитися якихось благ;
- звичкою до підкорення;
- апатією;
- переконанням у необхідності підпорядкування;
- зацікавленістю в підкоренні;
- переконанням у необхідності підкорюватися;
- почуттям боргу;
- авторитетом суб'єкта влади.

Всі ці мотиви істотно впливають на силу влади, тобто здатність її суб'єкта впливати на об'єкт.

Сила влади, яка заснована на страху, що викликається погрозою санкцій, прямо пропорційна вазі покарання й оборотно пропорційна можливості уникнути його у випадку неслухняності. Така влада має тенденцію до ослаблення внаслідок природного прагнення людей позбутися від цього неприємного емоційного стану.

Порівняно безболісно сприймається людьми влада, що базується на навичці, звичаї коритися. Навичка була одним із головних мотивів підпорядкування державі в традиційних суспільствах. Вона - надійний чинник стабільності влади доти, поки вона не входить у суперечність із вимогами реального життя. Якщо ж це відбувається, то влада, заснована лише на навичці до підкорення, швидко руйнується.

Найбільше стабільною є влада, побудована на інтересі. Особиста зацікавленість спонукає підлеглих до добровільного виконання розпоряджень, робить зайвим контроль і застосування негативних санкцій. Вона сприяє розвитку в людей інших типів позитивної мотивації підпорядкування - підкорення на основі переконаності, авторитету й ідентифікації.

Підпорядкування по переконанню пов'язано з мотиваційним впливом достатньо глибоких шарів свідомості: менталітету, ціннісних орієнтацій і настанов. Готовність підпорядковуватися державі або іншому носію влади заради яких-небудь більш високих, чим безпосередні індивідуальні інтереси, цілей (патріотичних, моральних, релігійних і т.п.) - важливе джерело сили влади.

Однією з найбільш сприятливих для влади мотивацій підпорядкування є авторитет. Він формується на базі загальної зацікавленості об'єкта і суб'єкта влади і переконаності підлеглих в особливих здатностях керівника. У залежності від якостей, що лежать у основі авторитету, він буває науковим (якість ученості), діловим (компетентність, навички, досвід), моральним (високі моральні якості), релігійним (святість), статусним (повага до посади) і т.п.

Влада, заснована на інтересах, переконаності й авторитеті є найбільш стабільною, часто вона переростає в ідентифікацію підпорядкованого з керівником. У цьому випадку досягається максимальна сила влади і суб'єкт сприймається об'єктом як свій представник і захисник.

Суб'єкт або об'єкт характеризують крайні полюса, активні початки структури влади. Сам розподіл людей на суб'єктів і об'єктів, начальників і підлеглих багато в чому є релятивним і відносним: в одному випадку людина виступає начальником, в іншому - підлеглим, причому згодом індивіди можуть помінятися ролями. Стосовно до політичної влади взаємодія її агентів опосередкована цілим комплексом засобів або ресурсів і здійснюється в рамках спеціального інституціонального механізму, що стабілізує і регулює процес владарювання.

Під ресурсами влади розуміють всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив суб'єкта на об'єкт. Існують відкриті і приховані типи такого впливу.

У першому випадку використовуються такі ресурси як:

- силовий примус - позбавлення яких-небудь благ, тілесні покарання (історія людства знає масу прикладів того - шмагання, катування, концтабори), смертна страта, обмеження свободи, штрафи, відлучення від церкви, звільнення з роботи й ін. Жорстокість покарання характерна для політичних систем, де влада носить абсолютний характер. Ціль подібного покарання - підтримувати страх у суспільстві, утримати ляканням інших від повторення небезпечних для системи дій;
- закон; традиція, звичай;
- стимулювання - створення стимулів, у якості яких виступають матеріальні й інші блага, які об'єкт влади отримує у винагороду в обмін на необхідну поведінку. Ресурс винагороди широко використовують батьки, викладачі, керівники організацій, політики.

Прихований вплив припускає використання методів переконання, тобто раціональних аргументів, або навіяння. У залежності від того, які ресурси використовуються, кажуть про три засоби владарювання - панування, вплив і стимулювання. Існують й інші класифікації ресурсів. Широко поширеною є класифікація ресурсів влади в залежності від сфер життєдіяльності, зокрема виділяють:

- економічні ресурси - матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання, гроші, родючі землі, продукти харчування і т.д.;
- соціальні ресурси - соціальна інфраструктура: освіта, медичне обслуговування, соціальне забезпечення, здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній стратифікації;
- культурно-інформаційні ресурси - знання й інформація, а також засоби їх одержання і поширення: інститути науки й освіти, ЗМІ й ін. За допомогою цих інститутів контролюється формування громадської думки. Особливо велику роль на політичне життя здійснюють ЗМІ. Хто контролює ЗМІ, той і володіє могутніми ресурсами переконання. Зростання ролі експертів - носіїв унікальних знань у будь-яких сферах життя - призвело до появи таких різновидів влади, як експертократія і меритократія. Проте, як зазначав Е. Канетті, монополія на інформацію, секретні знання, можуть стати основою абсолютної влади. Саме таємність і культ таємниці, на його думку, підтримують тоталітарну владу. Причина ослаблення диктатур і розвитку демократій, вважав Е. Канетті, - поширення таємниці (інформації) серед безлічі людей. Проблема взаємовідносин влади і знань розглядалися також М.

Фуко. Він стверджував, що влада виробляє знання, а знання дають владу. Тенденція підвищення значимості культурно-інформаційних ресурсів як джерела влади в сучасному світі виявляється достатньо чітко;

- примусові (силові) ресурси – це зброя й апарат фізичного примусу (армія, поліція, спецслужби, внутрішні війська, суд і прокуратура з їхніми речовинними атрибутами: будівлями, спорядженнями, в'язницями;
- адміністративно-правові ресурси - система управління, сукупність владних установ.

Різноманітні ресурси влади звичайно застосовуються її суб'єктами в комплексі, особливо державою, яка у більшому або меншому ступені наділена усіма видами ресурсів.

Специфічним ресурсом влади є сама людина - демографічні ресурси. Люди - це універсальний, багатофункціональний ресурс, що виробляє інші ресурси. Особистість виступає ресурсом влади лише в одному із своїх численних вимірів - будучи використана як засіб реалізації чужої волі. У цілому ж людина - не тільки ресурс влади, але і її суб'єкт і об'єкт.

Використання ресурсів влади надає руху усім її компонентам, робить реальністю її процес, що характеризується насамперед засобами і механізмом владарювання. Існують два головних засоби владарювання. Перший із них полягає в спонуканні об'єкта до певних, бажаних суб'єкту діям. Другий полягає в забезпеченні бездіяльності підвладних, блокуванні небажаних для керівництва видів їх поведінки.

Процес владарювання упорядковується і регулюється за допомогою спеціального механізму влади - системи організацій і норм їхнього устрою і діяльності. Стосовно до такого складного соціального суб'єкта, як суспільство (народ), механізмом влади виступають державні органи й інші політичні інститути і право.

5.3 Основні види влади. Специфіка політичної влади

Особливості різноманітних елементів влади (суб'єкта, об'єкта, ресурсів і процесу) можуть використовуватися в якості основ її типології. Найбільш поширеною є класифікація влади за критерієм ресурсів, на яких вона засновується, зокрема:

- економічна влада - це контроль над ресурсами, що мають вартісне вираження, власністю, над матеріальними цінностями. У звичайні, відносно спокійні періоди суспільного розвитку економічна влада домінує над іншими видами влади, оскільки економічний контроль можна розглядати як контроль над засобами досягнення всіх наших цілей;

- соціальна влада, яка передбачає розподіл позицій на соціальному східці - статусів, посад, пільг і привілеїв. Сучасні розвинуті держави за допомогою вираженої соціальної політики можуть впливати на суспільне становище широких прошарків населення, викликаючи тим самим їхню лояльність і підтримку;
- культурно-інформаційна влада - це насамперед влада над людьми за допомогою наукових знань, інформації і засобів їх поширення. Крім того, це моральна, релігійна і деякі інші види влади, пов'язані з підпорядкуванням на основі авторитету. У сучасному суспільстві з усіх видів духовного впливу на перший план висувається науково-інформаційна влада. Знання використовуються як при підготовці урядових рішень, так і для безпосереднього впливу на свідомість людей із метою забезпечення їх політичної лояльності і підтримки. Такий вплив здійснюється через інститути соціалізації (школа, інші освітні установи), а також за допомогою ЗМІ. Особливу роль влади ЗМІ в сучасному суспільстві визначив О.Тоффлер. За його думкою, вона дозволяє досягти певних цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади, дозволяє перетворити супротивників у союзників. Зростання ролі ЗМІ, особливо телебачення й Інтернету, ставить цілий ряд проблем. З одного боку, підвищується ступінь поінформованості людей, що дозволяє розширити їхню участь у політичному житті, а різноманіття джерел інформації забезпечує індивіду свободу вибору з потоку політичної інформації. Але з іншого боку, зберігається проблема довіри до ЗМІ. Нарешті, найбільші медіа зливаються з іншою владою - економічною - і виступають провідником впливу останньої на владу політичну. ЗМІ склали сьогодні серйозну конкуренцію політичним партіям у здійсненні функції мобілізації виборців на підтримку кандидатів, що претендують на прихід у владні структури.
- примусова влада спирається на силові ресурси й означає контроль за людьми за допомогою застосування або погрози застосування фізичної сили. Примусову владу не варто ототожнювати з владою політичною, хоча легальне використання сили в масштабах держави - найважливіша особливість останньої. Насильство, фізичний примус можуть використовуватися і не політичною владою, наприклад у відношеннях між рабами і рабовласниками, між деспотом - главою сім'ї і її членами, між ватажком і членами злочинного угруповання тощо.

Як уже відзначалося, типології влади різноманітні. У залежності від суб'єктів влада буває автократична (самодержавство), олігархічна (групократія) і самоуправлінська (влада всіх членів групи або організації).

За критерієм засобів владарювання вона може поділятися на: демократичну (влада здійснюється при участі в прийнятті рішень їхніх виконавців), авторитарну (необмежена влада, що не претендує на повний

контроль над підлеглими), тоталітарну (усеосяжний контроль суб'єкта над об'єктом), конституційну (правління в рамках закону), деспотичну (усевладдя, свавілля і беззаконня), ліберальна (повага свободи і прав особистості) та ін.

За сферами прояву влада ділиться на державну, партійну, профспілкову, військову, сімейну і т.п.

За критерієм широти поширення виділяються: мегарівень - міжнародні організації, наприклад ООН, НАТО і т.п.; макрорівень - центральні органи держави; мезорівень - організації (обласні, районні і т.п.), підпорядковані центру, і мікрорівень - влада в первинних організаціях і малих групах.

Можлива класифікація влади по функціях її органів, наприклад законодавча, судова і виконавча влади держави; по засобах взаємодії суб'єкта й об'єкта влади - демократична, авторитарна і т.п.

Специфіка політичної влади пов'язана зі спроможністю індивідів, груп і їхніх організацій реалізувати свої інтереси і волю за допомогою засобів політико-державного керування і контролю. Політична влада підрозділяється на державну і суспільну, носіями якої є партії, суспільні рухи, ЗМІ. До інших проявів специфіки політичної влади відносять наступні:

- публічність, тобто загальність і безособистість. На відміну від міжособистої політична влада є присутньою у відносинах між великими соціальними групами, державами, співтовариствами, громадськими організаціями і звертається від імені всього суспільства за допомогою права до всіх громадян;
- легальність використання сили в межах держави;
- верховенство, обов'язковість рішень для всякої іншої влади, здатність проникнення в будь-які суспільні процеси. Політична влада може обмежити вплив потужних корпорацій, ЗМІ й інших установ або ж зовсім ліквідувати їх;
- політична влада припускає необхідність організаційних процедур для представлення інтересів спільностей у політичній сфері, інституціональну оформленість (вираз політичного інтересу через партію, державу й інші інститути);
- можливість використання найрізноманітніших ресурсів (економічних, примусових, інформаційних і ін.);
- сполучення відкритих і тіньових центрів влади, що діють поза сферою суспільного контролю;
- моноцентричність, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну від влади економічної, що в умовах ринку припускає плюралізм суб'єктів влади);
- ієрархічність відношень влади;

- делегування (передача) частини владних повноважень від одного суб'єкта іншому, що бере на себе відповідальність за їхнє виконання (модель: центральна влада - місцева влада);
- ідеологічність.

Соціальне призначення політичної влади є неоднозначним, що виявляється в її спроможності виступати чинником як інтеграції, так і дезінтеграції суспільства. У першому випадку, за допомогою влади підтримується суспільний порядок, вирішуються конфлікти, у другому - забезпечується панування одних соціальних груп над іншими.

5.4 Легітимність влади

Дієздатність влади багато в чому залежать від її легітимності. Це один із показників ефективності політичної влади. У легітимності відбивається ставлення громадян до влади. Її можна визначити як стан влади, коли вона визнається більшістю народу як законна і справедлива. Легітимність і авторитетність влади - явища у певній мірі близькі. Легітимність означає згоду народу з владою, коли він добровільно визнає її право приймати рішення, що повинні виконуватися. Чим нижче рівень легітимності, тим частіше влада буде спиратися на силовий примус. Від легітимності слід відрізняти легальність влади. Це юридичне поняття, що означає відповідність влади чинним законам. Наприклад, влада президента легальна, тому що він обраний відповідно до закону й у здійсненні своїх повноважень спирається на закон; влада монарха легальна, тому що не був порушений порядок престолонаслідування.

Між легітимністю і легальністю може бути протиріччя. Не всі закони, прийняті відповідно до встановленої процедури, можуть оцінюватися населенням як справедливі, нарешті, законно обрана влада у випадку невиконання своїх обіцянок, невдалого економічного курсу, що призвів до різкого падіння рівня життя, може втратити довіру з боку суспільства. У цьому випадку спостерігається процес делегітимації влади. У той же час, нелегальна за своїм походженням влада може бути виправдана і підтримана народом. Історія знає безліч подібних прикладів: повалення монархій у ході буржуазних революцій, революції в Росії в 1917 р., проголошення Наполеона імператором. Знищивши попередній правопорядок, нова влада в кінцевому рахунку забезпечила собі легітимацію.

Легітимація - це засіб або процес, за допомогою якого влада одержує виправдання. Ідеальної легітимності (рівень 100% підтримки населенням) не буває. У будь-якому суспільстві є люди, що порушують закони або ставляться до влади апатично. Нарешті, у демократичному суспільстві існує опозиція офіційної влади. Отже, будь-яка влада повинна

підтверджувати свій авторитет, доводити населенню, що саме вона найбільшою мірою відповідає його інтересам.

Легітимність має відношення як до політичного режиму, у т.ч. формі правління, так і до конкретних персональних суб'єктів влади. Це створює ще одну лінію можливого протиріччя в рамках легітимності. При легітимному політичному режимі конкретні політичні лідери (президенти, монархи) можуть утратити підтримку народу. В умовах демократії це протиріччя вирішується за допомогою виборів.

Яким чином влада може набувати легітимності? Згідно з класичною теорією легітимності в політології, що її розробив М.Вебер, виділяють три можливих типи легітимності (панування) у залежності від її джерел.

1. Традиційна легітимність. Вона існує завдяки звичаям, навичці коритися владі, вірі в непохитність і святість здавна існуючих порядків. Сама традиційна влада має кілька видів:

- геронтократія - влада старійшин;
- патріархальна - влада племінних вождів;
- патримоніальна - влада монарха, що у минулому знаходила підкріплення не тільки в традиції престолонаслідування, але й апелювала до релігійної легітимації - монарх як помазаник Божий. Напівбожий образ монарха підтримувався особливими символами: ритуалами, пишністю одягів і трону, спеціальними зображеннями;
- султанізм (різновид патримоніальної), де традицією є використання насильства, а влада правителя звільняється від традиційних обмежень і характеризується абсолютним свавіллям. Така влада була поширена в древніх східних деспотіях. У Росії проявом "східного деспотизму" стало правління Івана Грозного;
- влада суверенна над феодалами-васалами, що домінувала в середньовічну епоху. Сучасним проявом цієї влади є феномен клієнтел (від лат. *cliens* - слухняний) - влада керівника над групою людей, що виявляють особисту відданість йому в обмін на доступ до яким-небудь благ.

2. Харизматична легітимність. Вона заснована на вірі у виняткові якості, чудесний дар, тобто харизму, керівника, котрого іноді навіть обожнюють, створюють культ його особистості. Харизматичний засіб легітимації часто спостерігається в періоди революційних перемін, коли нова влада для визнання населенням не може спертися на авторитет традицій або ж демократично вираженої волі більшості. У цьому випадку свідомо культивується велич самої особистості вождя, авторитет якого освячує інститути влади, сприяє їх визнанню і сприйняттю населенням. Харизматична легітимність базується на вірі і на емоційному сприйнятті керманіча масами.

3. Раціонально-правова (демократична) легітимність. Її джерелом виступає раціонально понятий інтерес, що спонукає людей підпорядковуватися рішенням уряду, сформованого за загальновизнаними правилами, тобто на основі демократичних процедур. У демократичних країнах це основний тип легітимності, що спирається на конституції і конкретні правові норми. Саме вони виступають посередниками між владою і народом, стають обов'язковими і для народу, і для керівництва. Іншим проявом легальної влади, на думку М. Вебера, виступає бюрократія, що стає раціональною в епоху капіталізму. Раціонально-бюрократичний тип управління передбачає компетентність, наявність фахової освіти, слідування в управлінській діяльності встановленим правилам.

Хоча розроблена М.Вебером типологія набула загального визнання, ряд учених доповнює її іншими типами легітимності. Американський політолог Д. Істон виділив: ідеологічну легітимність, що спирається на переконаність індивідів у правильність тих ідеологічних цінностей, які проголошені владою (це найбільш ефективний тип легітимності); структурну легітимність, що витікає з довіри населення до структур і норм режиму (до законів, органів влади); персональну легітимність, що має своїм джерелом віру громадян у компетентність лідера, його здатність належним чином використовувати владу. В умовах демократії подібний тип легітимності виявляється у повторному переобранні лідерів на виборах.

Французький політолог Ж. Л. Шабо говорить про можливість демократичної (спирається на волевиявлення керованих), технократичної (пов'язана з вмінням панувати) і онтологічної (відповідність влади універсальним принципам людського і соціального буття) легітимності.

Італійський соціолог і історик Г. Ферреро, характеризуючи типи легітимності форм правління, у залежності від джерела походження влади виділяє два типи легітимності: монархічну і демократичну.

У реальній практиці різні типи легітимності можуть взаємно доповнювати один одного. Наприклад, у суспільствах, де зберігаються елементи патріархальної культури, традиції родинно-плімених відношень, президенти, що пройшли через процедуру виборів, намагаються заручитися і традиційною легітимністю. Подібне сполучення правових і традиційних основ влади спостерігається й у колишніх радянських республіках СРСР, а нині суверенних державах Азії. Так, у біографії деяких президентів включені дані, що підкреслюють їхнє пряме походження від правителів або приналежність найдавнішим родам, що традиційно правили тут до входження цих територій до складу Російської імперії. Можливо сполучення харизматичної легітимності з легальною. Так, харизма генерала Ш. де Голля, національного героя Франції, після обрання його президентом одержала підкріплення з боку авторитету права.

Легітимність влади корениться в політичній культурі населення й означає відповідність її устрою ціннісним уявленням громадян. Проте їхнє відношення до влади може бути не тільки ціннісним - із позицій норм моральності, але й інструментальним - оцінюючим її з погляду того, що вона дає або може дати людям. Таке інструментальні відносини між громадянами і владою характеризується поняттям ефективності.

Ефективність влади - це її результативність, ступінь виконання нею своїх функцій у політичній системі і суспільстві, реалізації очікувань громадян і насамперед найбільш впливових верств - еліт. У сучасних умовах легітимність і ефективність влади - два найважливіших чинники її стабільності, довіри до неї і підтримки її громадянами.

Незважаючи на мотиваційні розходження легітимність і ефективність влади взаємозалежні. У кінцевому рахунку будь-які типи легітимності влади дуже багато в чому визначаються надіями населення на її ефективність, тобто задоволення його вимог. Багато авторитарних режимів, що спочатку страждають дефіцитом легітимності, наприклад у Чилі, Південної Кореї, Бразилії, згодом значною мірою придбали її завдяки успішній економічній політиці, зміцненню суспільного порядку і підвищенню добробуту населення.

Проте досягти ефективності, не володіючи легітимністю, тобто схваленням і підтримкою громадян, достатньо складно. У останні роки проблема кризи легітимності стала вкрай актуальною для більшості посткомуністичних країн, що пов'язано з руйнацією там традиційних, ідеологічних і харизматичних механізмів легітимації, із відсутністю багатьох зрілих передумов, необхідних для демократії, і з низькою ефективністю влади, сформованою за демократичними процедурами. Нездатність правлячих режимів таких держав вивести свої країни з кризи підриває довіру населення до раціонально-правових засобів легітимації. Для більшості з них, відносно слабо укорінених у політичній культурі демократичних цінностей, зміцнення легітимності влади можливо насамперед шляхом практичної демонстрації спроможності вирішувати гострі економічні і соціальні проблеми.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Які визначення влади існують у політичній науці?
2. У чому зміст конфліктного визначення влади?
3. Чим психологічні трактування природи влади відрізняються від соціологічних трактувань?
4. У чому полягає сутність політичної влади, її об'єкта і суб'єкта?
5. У чому відмінність між політичною та державною владою?
6. Які елементи включає у себе система влади?

7. Хто з дослідників наголошував на знаннях як могутньому інструменті влади?
8. Які види влади Ви можете назвати?
9. Охарактеризуйте внесок М. Вебера в розробку проблеми легітимності влади.
10. Що таке легітимність влади і які її основні складові?
11. Чи можливо протиріччя між легальністю і легітимністю влади?
12. Які основні критерії ефективності влади?

Додаткова література з теми

- Власть при переходе от тоталитаризма к демократизму // Свободная мысль. - 1993. - №8.
- Гайденко П. П., Давыдова Ю. Н. Проблемы бюрократии М. Вебера // Вопросы философии. - 1991 - №3
- Дахин В. Политическая культура и власть // Свободная мысль. - 1996. - №1.
- Зуев В. И. Власть в системе политических категорий // Государство и право. - 1992. - №5.
- Кравченко Ю., Чечель В. Легітимність політичної влади й можливість її досягнення// Політологічні читання. - 1993. - №2.
- Краснов Б. И. Теория власти и властных отношений // Социально-политический журнал. - 1994. - №3.
- Полохало В., Слюсаренко А., Волович В. та ін. Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політична думка. - 1993. - №1.
- Сікора І. Проблеми легітимності політичної влади і державності в перехідних суспільствах // Політологічні читання. - 1992. - №1.
- Тоффлер О. Проблемы власти на пороге XXI века // Свободная мысль. — 1994. - № 1.
- Фетисов А. С Политическая власть: проблемы легитимности // Социально-политический журнал - 1993. - №3.

ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

- 6.1 Теоретичні моделі політичних систем
- 6.2 Структура та функції політичної системи
- 6.3 Типологія політичних систем

Після вивчення матеріалу лекції студенти повинні вміти:

- охарактеризувати поняття "система" і "політична система";

- визначити та порівняти основні теоретичні підходи до явища політичної системи;
- проаналізувати основні структурні елементи політичної системи;
- виділити головні функції політичної системи;
- здійснити класифікацію політичних систем за різними критеріями.

6.1. Теоретичні моделі політичних систем

Через поняття політичної системи розкривається характерний устрій політичної влади в конкретному суспільстві. Політична система - це цілісна сукупність державних і недержавних суспільних інститутів, правових і політичних норм, взаємовідносин політичних суб'єктів, за допомогою яких здійснюється влада і управління суспільством.

Стосовно поняття "політична система" більш широким є поняття "політичне життя", яке охоплює всі політичні зв'язки, явища і процеси, що мають місце в суспільстві на всіх його рівнях. Політична система - це лише частина політичного життя.

Поняття "система" прийшло в суспільні науки з біології і кібернетики. У соціології і політології його уперше використав американський дослідник Т. Парсонс. Інший американський політолог Д. Істон у 1953 р. вводить у науку і саме поняття "політична система". Вагомий внесок у розробку проблем політичної системи зробили Д. Істон і Г. Алмонд (запровадили системний аналіз політичної системи), К. Дойч (запропонував кібернетичний підхід до явища політичної системи), Т. Парсонс (висвітлив політичну систему як специфічний елемент соціальної системи), Г. Пауелл і М. Каплан (проаналізували зовнішньополітичний аспект функціонування політичної системи) та інші вчені.

Теорія системного аналізу суспільства найбільшого виразу набула в теоретичних працях Т. Парсонса. Він підійшов до розгляду суспільства як складної відкритої системи, що складається з чотирьох підсистем, кожна з яких виконує певну функцію. Виконання кожною підсистемою своєї функції забезпечує усталеність і цілісність суспільства:

- економічна підсистема відіграє роль сполучної ланки між суспільством і природою (функція адаптації);
- політична підсистема, що містить у собі всі форми прийняття рішень, визначає колективні цілі і забезпечує мобілізацію ресурсів для їх досягнення (функція цілепокладання);
- соціетальна підсистема підтримує устояний спосіб життя і містить у собі всі інститути соціального контролю - від законів до неформальних правил (функція інтеграції);

- підсистема соціалізації (культурна) дозволяє включити людину в існуючу культурну систему і містить у собі культуру, релігію, родину і школу (функція усталеності і самозбереження).

Значення теорії Парсонса для розвитку політології полягає в тому, що він заклав основи системного і структурно-функціонального підходів у дослідженні політичної системи.

З позицій системного підходу, політична сфера суспільства може бути розглянута як система. Тобто, як і будь-яка система, вона буде мати наступні ознаки:

- складатися з багатьох взаємозалежних структурних елементів;
- утворення цими елементами певної цілісності;
- внутрішня взаємодія всіх елементів;
- існувати в рамках зовнішнього оточення або середовища;
- мати межі поширення і визначеності стосовно зовнішнього середовища;
- носити відкритий характер (тобто вона схильна до впливів, що походять із зовнішнього середовища);
- характеризуватися такими властивостями, як прагнення до рівноваги й усталеності, до адаптації й інтеграції.

Зовнішнім середовищем політичної системи, за думкою Д. Істона, може виступати дві серед (оточення):

- інтрасоцієтальна - інші підсистеми суспільства: економічна, соціальна, культурна;
- екстрасоцієтальна - інші суспільства, міжнародні інститути і відносини.

Але будь-яке суспільство, у т.ч. і його політична підсистема, відчуває на собі вплив позасоціальний - природний - серед. Перераховані чинники будуть детермінувати зміни політичної системи. Тільки реагуючи на імпульси, що йдуть із зовнішнього оточення, система зберігає здатність до стабільного функціонування і розвитку.

У політології розроблено кілька теоретичних моделей функціонування політичних систем: системна; структурно-функціональна; інформаційно-кібернетична.

1. Системна модель уперше була розроблена Д. Істоном. Сутність політичної системи, у трактуванні вченого, розкривається в її функції - авторитарному розподілі цінностей у суспільстві. Процес функціонування системи описується через відносини обміну з зовнішнім середовищем. Вона зберігає усталеність, якщо знайдений певний баланс між "вхідними" імпульсами, що йдуть із середовища, і "вихідними" імпульсами, що являють собою реакцію системи на отриману інформацію.

"Вхід" представлений двома видами імпульсів: вимоги громадськості (підвищення заробітної плати, розширення соціальних програм, права і свободи громадян) і підтримка. Підтримка може виявлятися як у

матеріальній формі (виплата податків, військова служба), так і у виді дотримання законів, поважливого ставлення до органів влади, до державної символіки, активної участі в політичному житті. Переробивши інформацію, політична система приймає конкретні рішення (закони, укази) і виробляє дії по їх реалізації ("вихід"). "Вхід" і "вихід" складають безупинний цикл, що називають "петлею зворотного зв'язку".

Якщо "вихідні" імпульси відповідають очікуванням населення, то суспільна підтримка політичної системи посилюється. Підтримка з боку народу рішень і дій системи є умовою її легітимності. Д. Істон виділив два види легітимності:

- дифузійна (емоційна) легітимність є більш стійкою і може виявлятися в підтримці системи навіть в умовах криз;
- інструментальна (специфічна) легітимність більш короткочасна й орієнтована на результат і заохочення.

І навпаки, відсутність підтримки може призвести до кризи політичної системи. Дестабілізуючим фактором можуть стати помилкові рішення влади, прийняті або в силу занадто слабких імпульсів (система не має достатньої інформації для прийняття оптимальних рішень), або в силу занадто сильних вимог, що викликає перенасиченість системи інформацією.

2. Структурно-функціональну модель політичної системи розробив Г.Алмонд. Політична система, на його думку, являє собою типи дій, що мають відношення до прийняття політичних рішень. Головна функція системи - забезпечення легітимного примусу, що дозволяє зберегти суспільну стабільність. Аналіз системи повинен здійснюватися на двох рівнях:

- інституціональному (дослідження політичних інститутів);
- орієнтовному (дослідження політичної культури).

У структурному плані вона містить у собі формальні (урядові органи) і неформальні інститути (групові об'єднання), поведінкові аспекти цих інститутів, активність окремих громадян.

На основі порівняльного аналізу політичних систем різних країн Г. Алмонд дістав наступних висновків:

- всі політичні системи мають власну структуру;
- політична система - багатофункціональна;
- всі політичні системи виконують аналогічні універсальні функції, необхідні для соціального життя. Функції виконуються різними інститутами (структурами) системи (суди, законодавчий орган, партії) і з різною частотою;
- усі політичні системи є змішаними в культурному значенні;

- відмінність між простими (традиційними) і розвиненими системами полягає в диференціації функцій і спеціалізації структур. Ці системи схожі по функціях, але різняться по структурних характеристиках.

3. Інформаційно-кібернетична модель політичної системи, яку запропонував К. Дойч Використовуючи положення і термінологію, що розроблені в кібернетиці, автор розглядає політичну систему через потоки інформації. Функція системи полягає в координації зусиль людей для досягнення поставлених цілей. Процес функціонування системи, за його думкою, складається з кількох етапів:

- етап 1: одержання інформації і формування блоку даних;
- етап 2: селекція інформації: відбір і оцінка отриманої інформації;
- етап 3: прийняття рішень;
- етап 4: реалізація поставлених цілей.

Прийняття рішень і їх корекції здійснюються з урахуванням результатів попередніх дій і на основі інформації про становище у суспільстві і про відстань, що залишилося до цілі.

6.2. Структура та функції політичної системи

Політична система має власну структуру, яку можна представити у вигляді наступних підсистем (елементів):

- інституціональна підсистема, що складається з різноманітних державних і суспільно-політичних інститутів і неполітичних організацій, ЗМІ (стосовно до цієї підсистеми ряд дослідників використовує поняття "політична організація суспільства");
- комунікативна підсистема, що являє собою сукупність відносин і принципів взаємодії, які складаються як усередині політичної системи, так і між її підсистемами. Відносини за формою можуть виступати як примус, конфлікт, нейтралізація, ізоляція або співробітництво;
- нормативна підсистема, що виступає як сукупність різноманітних політико-правових норм і інших засобів регулювання взаємозв'язків між суб'єктами політичної системи (Конституція, закони, нормативні акти, історичні і національні традиції і звичаї, мораль);
- культурно-ідеологічна підсистема, яка включає в себе сукупність політичних поглядів, теорій і концепцій, політичну і правову культуру. Політична культура здійснює величезний вплив на функціонування політичної системи. На її основі формуються політичні погляди і переконання особистості, від яких залежить участь людини в політичному житті. Політична культура, з одного боку, визначає усталеність і життєздатність будь-якої політичної системи, з іншого боку - надає своєрідності політичним системам, роблячи нормативно однакові форми політичного устрою різноманітними;

- функціональна підсистема об'єднує засоби реалізації влади, які визначають характер взаємовідносин влади і громадянського суспільства, засоби підтримки його єдності і цілісності.

Головна роль у політичній системі суспільства належить інституціональній підсистемі, що забезпечує її цілісність і стабільність, формує нормативно-правову базу й інші засоби впливу на суспільство. Якщо політичні системи минулого були представлені мінімальною кількістю інститутів (велика частина функцій була зосереджена в руках монарха), то сучасні політичні системи відрізняється більш складною структурною диференціацією, тобто виділенням різних структур (інститутів) за функціональною ознакою.

Інститути й організації, що складають цю підсистему умовно підрозділяються на такі групи.

1. Власно політичні: держава – фундаментальний, визначальний елемент політичної системи; політичні партії й окремі громадські організації, що мають політичний характер, причому сюди включаються й опозиційні партії й організації. Держава і партії мають безпосередній зв'язок із політикою, а політичні цілі і здійснення влади є безпосередньою причиною їх появи і функціонування. З партіями також пов'язані функції виявлення інтересів різноманітних груп суспільства і перетворення їх у конкретні програми дій.

2. Ті, що не є власно політичними: профспілки, молодіжні, ветеранські, підприємницькі спілки, екологічні рухи, ЗМІ й ін. Хоча політика не є прямою ціллю їх створення, вони виступають як групи тиску на державну владу і здійснюють суттєвий вплив на виборчі кампанії. Незважаючи на те, що в більшості сучасних країн світська і духовна влада розділені, активну політичну роль у суспільстві може виконувати церква. У умовах теократії вона перетворюється в центральний елемент політичної системи.

3. Неполітичні організації представлені товариствами різноманітного аматорського типу (культурні, спортивні й інші). Незначний політичний відтінок у своїй діяльності вони набувають як об'єкти впливу з боку держави й інших політичних організацій, а також завдяки своїй спроможності натискати на владу.

Існують і інші погляди на структуру політичної системи, за якими в ній виділяють такі основні компоненти

- політичні відносини - взаємини суб'єктів політики з приводу завоювання та здійснення влади (міжкласові, внутрішньокласові, міжнаціональні, міждержавні);
- політична організація суспільства - це система інститутів, в межах яких відбувається політичне життя суспільства;

- засоби масової інформації - розгалужена мережа установ, які займаються збором, обробкою, поширенням інформації, пропагуючи вироблені політичні та правові норми;
- політичні принципи та норми, які формують політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань політичної системи;
- політична свідомість - сукупність політичних ідей, відображених у політичних документах, правових нормах тощо;
- політична культура - це сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя.

Будь-яка політична система багатофункціональна. До основних її функцій, відносяться наступні:

- політичне керівництво суспільством, у т.ч. визначення стратегічних цілей і перспектив суспільного розвитку;
- мобілізація ресурсів, тобто організаційна діяльність з забезпечення максимального використання ресурсів суспільства для виконання цілей, завдань політичної програми держави;
- консолідація суспільно-політичного ладу та інтеграція всіх елементів суспільства на базі єдиних цінностей, ідеалів, символів;
- регулятивна функція - вироблення певних правил поведінки, дотримуватися яких зобов'язані суб'єкти політики;
- легітимізація (діяльність, спрямована на узаконення політичної системи);
- політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність);
- артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, що приймають політичні рішення);
- агрегування інтересів (узгодження та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення);
- функція розподілу матеріальних і духовних цінностей і ін.

Існують й інші підходи щодо функцій політичної системи. Зокрема, Г. Алмонд розділив функції політичної системи на два види:

"Вхідні" функції: 1) політична соціалізація, що спрямована на формування певного типу особистостей як учасників політичного життя, і рекрутування - добір людей для заповнення статусів у політичних інститутах; 2) артикуляція інтересів; 3) агрегування інтересів; 4) політична комунікація - діяльність по узгодженню, досягненню поступок.

"Вихідні" функції: 1) нормотворчість; 2) використання правил і норм; 3) контроль із боку держави за дотриманням правил і норм.

У здійсненні цих функцій, на думку вченого, виявляється механізм саморегуляції системи, що дозволяє їй зберегти усталеність і єдність.

У політичній теорії існують й інші підходи до класифікації функцій політичної системи. Зокрема, виділяються наступні її функції:

- авторитарний розподіл цінностей (передбачає контроль над процесом розподілу суспільних цінностей між різноманітними суспільними групами);
- упорядкування політичних процесів (ця функція визначена самою природою політики);
- відновлення (розвиток) - пристосування до змін у громадському житті;
- стабілізація, збереження соціальної цілісності.

6.3 Типологія політичних систем

Будучи надзвичайно складними, багатими за змістом явищами, політичні системи можуть класифікуватися за різноманітними критеріями.

Традиція їх почала складатися ще у стародавні часи. Так, за думкою Платона, повинні були вирізнятися такі форми правління як: монархія, аристократія, демократія. Розширив цю класифікацію Аристотель, який запропонував розподіл форм правління на: монархію, тиранію, аристократію, олігархію, політію, демократію.

Марксисти, спираючись на класові пріоритети, запропонували типологізацію політичних систем за формаційним критерієм: рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична

За характером розподілу влади політичні системи класифікуються на авторитарні та плюралістичні. Суть авторитаризму - зосередження влади у єдиному центрі, а плюралістична політична система характеризується дифузією влади, широкими правами та свободами, відкритою конкуренцією у боротьбі за владу.

Німецький політолог та соціолог М. Вебер запропонував поділити політичні системи на традиційні, раціональні, бюрократичні.

Найпоширенішою класифікацією є розподіл політичних систем на тоталітарні, авторитарні і демократичні. Критерієм їхнього розмежування служить політичний режим - характер і засоби взаємовідносин влади, суспільства (народу) і особистості (громадян). У самому загальному вигляді для тоталітарної політичної системи характерно повне підпорядкування суспільства й особистості владі, всезагальний контроль за громадянами з боку держави. Авторитаризм відрізняється необмеженою владою однієї особи або групи осіб над громадянами при зберіганні автономії особистості і суспільства у позаполітичних сферах. І, нарешті, демократія характеризується контролем суспільства (більшості) над владою. При цьому якщо особистість має автономію, а її права і свободи визнаються найважливішим джерелом влади, то має місце ліберальна демократія. Якщо ж влада більшості нічим не обмежена і прагне контролювати суспільне й особисте життя громадян, то демократія стає

тоталітарною. Хоча дана класифікація відбиває ідеальні типи політичних систем, що значно відрізняються від існуючих у реальному житті, все ж таки саме тоталітаризм, авторитаризм і демократія в тій або іншій формі є найбільш широко представленими в історії людства й у сучасному світі.

Існує безліч й інших, у тому числі більш складних типологій політичних систем. Так за критерієм характеру взаємодії з зовнішнім середовищем виділяють: відкриті системи та закриті системи. Прикладом закритої є політична система радянського типу, що існувала в СРСР, для якої була характерно відсутність широких міжнародних економічних і культурно-інформаційних контактів. Символом цієї закритості став вираз про існування "залізної завіси" у відношеннях між СРСР і країнами Заходу. К.Поппер, який вперше при аналізі культурно-історичних і політичних систем використав поняття "відкритого" і "закритого" суспільства, під першим розумів демократичні системи, що легко пристосовуються до змін зовнішнього середовища та пронизані духом критики і раціонального розуміння світу, під другим - тоталітарні системи, для яких характерний догматизм, магічне мислення.

Дуже поширеним є виділення традиційних (доіндустріальних) і модернізованих політичних систем. Для перших характерно нерозвинене громадянське суспільство, патріархальна політична культура, влада у формі диктатури (прикладом виступає більшість країн, що розвиваються). У других системах існує розвинене громадянське суспільство, раціональний засіб обґрунтування влади, диференціація політичних ролей.

Виділяють політичні системи перехідного типу, що містять у собі як елементи модернізованої системи, так і елементи старого устрою. Політична система сучасної України також певною мірою ще несе в собі риси подібної перехідності, що виявляється в сполученні лібералізму з авторитаризмом, у відсутності раціональної, тобто, відповідальної і компетентної, бюрократії, у слабкості інститутів громадянського суспільства.

Існують різні типології політичних систем, виділені за типом політичної культури, що домінує в суспільстві, і станом політичної структури. Одна з них розроблена Г. Алмондом і Д. Пауеллом. У залежності від ступеня структурної диференціації і секуляризації, виділяються примітивні, традиційні і сучасні системи. У примітивній системі переважає "парафіяльна культура", спостерігається мінімум структурної диференціації. Традиційні системи характеризуються слабкою диференціацією політичних структур і "культурою підпорядкування". Підкорюючись владі, людина очікує від неї благ та гарантій. Сучасні системи є ще більш диференційованими в структурному плані, у них

функціонує культура участі, коли людина орієнтована на активну участь у політиці.

Наприкінці 50-х рр. XX ст., на підставі порівняльного аналізу домінуючих цінностей в політичних культурах різних суспільств, Г. Алмонд і С. Верба виділили наступні типи політичних систем:

- англо-американську із секулярною, плюралістичною і гомогенною культурою, що означає - більшість громадян розділяють загальні базові цінності і норми. Її характерними рисами є чіткий розподіл влад, наявність механізму стримувань і противаг, висока організованість, стабільність;
- континентально-європейську, що характеризується фрагментарною політичною культурою;
- дондустріальні або частково індустріальні з диференційованою політичною культурою;
- тоталітарну з гомогенною політичною культурою, причому сама гомогенність визначається відсутністю плюралізму і можливості реалізації приватного інтересу.

Питання для самоперевірки та повторення

1. Як Ви розумієте поняття "політична система"?
2. У чому сутність системного аналізу політики?
3. З якими системами взаємодіє політична система?
4. Що є зовнішнім середовищем для політичної системи?
5. Хто із дослідників займається проблемами політичної системи?
6. Чим відрізняється модель політичної системи Д. Істона від моделі, запропонованої Г. Алмондом?
7. Охарактеризуйте структуру політичної системи.
8. Які функції виконує політична система?
9. За якими критеріями можна класифікувати політичні системи суспільства?
10. Наведіть приклади відкритих і закритих політичних систем.

Додаткова література з теми

Алесеєнко І. Амбівалентність особистості і політичної системи в умовах кризового соціуму // Нова політика. - 1999. - №3.

Андреев С. С. Политическая система и политическая организация общества // Социально-политические науки. 1992. - №1.

Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для вищих закладів освіти України. - К., 1999.

Работяжев Н. В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности // Вестник Моск. ун-та. - Серия 12. Политические науки. - 1998. - №1.

Фарукшин М. Х. Политическая система общества // Социально-политические науки. -1991. -№ 5.

Чиркин В. М. Глобальные модели политической системы современного общества: индикаторы эффективности // Государство и право. - 1992.-№ 5.

Шабров О. Ф. Политическая система и управление обществом //Государство и право.- 1994. - № 5.

Якушик В. Політична система та політичний режим //Політична думка. - 1994. - №1.

Навчальне видання

Бубнов Ігор Васильович

ПОЛІТОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Підп. до друку
Умовн. друк. арк.

Формат
Тираж

Папір
Зам. №

Надруковано з готового оригінал-макета

Одеський державний екологічний університет
65016, Одеса, вул.Львівська, 15
